

ઉપયોગી વિદ્યાકળા મંથમાળા મળકે ૧૯૦૧.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પ્રથમ ભાગ.

લેખક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ્ધ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૨૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ - ગંગાદત્ત - ૭૫૧૭૩૧

વિષય ડૅ: ૬૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા-મણ્ડકો ૧લો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પ્રથમ ભાગ.

લેખક તથા પ્રકાશક,

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામગદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ અથવા મરકી, પ્રાચીન
મહાત્માઓની - લૌકિક વિદ્યાઓ વિગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તસોદ-એ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

દ્વીતિયાવૃત્તિ.]

પ્રત ૬૨૫

[ઈ. સ. ૧૯૧૮.

કિંમત. { કાચા પુંડાના રૂ. ૦-૮-૦ { પાકા પુંડાના રૂ. ૦-૧૨-૦ { ચોપટેજ બુટ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૭૭૨૦

શ્રી “ પ્રજ્ઞહિતાર્થ મુદ્રાલય ” પ્રેસમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે
છાપી. શાહપુર નવી પોળ—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પૂર્વે બ્રહ્માનું મસ્તક જ્યારે વીરભદ્રે છેદન કર્યું હતું, ત્યારે અશ્વિનીકુમારોએ તેનું ફરીથી સંધાન કર્યું હતું તે અન્ય ઉપાયથી નહિ; પરંતુ જડીબુટ્ટીના પ્રતાપથીજ ! એજ વૈદ્યાએ અવન ઋષિની દૃઢાવસ્થા ટાળી પુનઃ યુવાવસ્થા બક્ષી હતી તે પણ જડીબુટ્ટીથીજ ! રામ, રાવણના પ્રખ્યાત યુદ્ધ પ્રસંગે લક્ષ્મણે લાગેલી મુઠ્ઠા સુપેણ વૈદ્યે વાળી હતી તે પણ તેનાથીજ ! અને દેવોએ સમુદ્ર મંથન કરી અમૃત ઉપજાવ્યું હતું તે પણ જડીબુટ્ટીઓના મંથનથીજ.

આ પ્રમાણે જડીબુટ્ટીઓના દીવ્ય ગુણોનું જ્ઞાન અતિ પ્રાચીન કાળથીજ ચાલ્યું આવે છે, છતાં આજકાલ તેનું જ્ઞાન ધરાવનાર વીરલા થઈ જવાથી કે કાંતો આજકાલના સુધરેલા ગણાતા જમાનાના સુધરેલા જનોની તેમાં આસ્થા નહિ રહેવાથી, પોતાને થયેલા દરદના સંબંધમાં એકાદ વૈદ્ય, અગર એકાદ ગામડીઓ મનુષ્ય જડીબુટ્ટીનો કંઈ ઇલાજ બતાવે તો તે હવામાં ચાલ્યો જાય છે; પરંતુ એકાદ ડોક્ટર યુરોપ કે અમેરિકામાં બેઠાં બેઠાં ન્યુસપેપરોદ્વારા પોતાના ઔષધનાં મરજીમાં આવે તેવાં બોલાં કુંકે તોપણ તેની વાત ઉપર એકદમ એવો વિશ્વાસ મુકવામાં આવે છે કે, તેનાં દરેક કથનને બ્રહ્મ વાક્ય માની તેના તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી પેટન્ટ દવાને ખરીદવાને બજારમાં દોડાદોડ થાય છે.

અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે દરેક પેટન્ટ દવાઓની ખર્ચા અતિશયોક્તિ ભરેલી હોય છે, પરંતુ તેઓ પૈકી ઘણી ખરી-

જોમાં શું સત્યતા સમાજેલી હોય છે, તેના ખ્યાલ તો જેઓએ
 “સિક્રેટ મેડીસીન” અને મોર “સિક્રેટ મેડીસીન” નામનાં પુસ્તકો
 વાંચ્યાં હશે તેઓની કલ્પનામાં આવીજ ગયો હશે, અને તેથી એવાં
 ઔષધો ખરીદનારા જ્યારે નિરાશ થાય છે, ત્યારે જોગી, જતી અમર
 ઊંટ વેંચોના પાલે પડી પારો, ગંધક, સોમલ, હરતાલ વિગેરેની અ-
 નેક અગુદ્ધ ખનાવટો ખાઈ થએલું દરદ મટાડવાને બદલે ખીજાં અ-
 નેક દંદોના ભોગ થઈ પડે છે, તે કરતાં જો અતિ પવિત્ર, નિર્ભય,
 કદી પણ અવગુણ નહિ કરનારી, સરળતાથી મળી શકનારી અને
 અદ્ય મુશ્કેલી છતાં અમૂલ્ય ગુણુ કરનારી જડીબુટ્ટીઓના વપરાશનો
 વિશેષ પ્રચાર થાય તો દરેક વ્યક્તિને અને તેમાં પણ વળી ગરીબ
 વર્ગને વિશેષ ફાયદો થાય એમ ધારી, આ પુસ્તકની એક નાનકડી
 આદર્શ સને ૧૯૦૮ માં પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. જે લોકપ્રિય
 થઈ ટુંક સમયમાં ખપી જવાથી આ સંબંધીનું એક મોટું પુસ્તક
 પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર હતો, પરંતુ એકી વખતે સામટી કિંમત ખર્ચો
 સાધારણ સ્થિતિનાં મનુષ્યો તેનો લાભ લઈ શકશે કે કેમ? એવી
 સંકા ઉપસ્થિત થવાથી, તેમજ અમારી તરફથી “ઉપયોગી વિદ્યા
 કળા ગ્રંથમાળા” નામની સીરીઝ શરૂ થવાથી, આખું પુસ્તક એકદમ
 નહીં છાપતાં કેટલાએક ભાગોમાં થઈ પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય થવાથી,
 તેમાર મેટરમાંથી માત્ર થોડોજ નમુનો આ પ્રથમ ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ
 કરવામાં આવ્યો છે. તે જો વાંચક જન્મને ઉપયોગી થઈ પડશે તો
 બાકીનો વિષય ખીજા કેટલાએક ભાગોમાં થઈ પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તકમાં આવેલી જડીબુટ્ટીઓના ગુણુદોષ કેવળ મનની
 કલ્પના પ્રમાણે લખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ ચરક, સુશ્રુત, વા-

ગભર, ધન્વતરી, સારંગધર, ભાવમિશ્ર, બંગસેન, ડૉ. હીમક,
 ડૉ. વાટ, ડૉ. એન્ડ્રી, ડૉ. ખોરી, ડૉ. મુઝ્ઝીન શેરીફ,
 ડૉ. દાજી ભાંડી, ડૉ. શખારામ અર્જુન, ડૉ. દત્ત, ડૉ. સર
 ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ, સર દીનશા માણેકજી, ધન્વંતરી સ્વરૂપ
 વૈદ્યરાજ ઝંકુ ભટ્ટજી, પત્રવેલના પ્રખ્યાત કારખાનાના ચા-
 લક વૈદ્યરાજ વિષ્ણુ કૃષ્ણ પુરાણિક, પ્રસિદ્ધ પત્ર વૈદ્ય કદપ-
 તરના સંપાદક વૈદ્ય પંચાનન જયશંકર લીલાધર ત્રીવેદી,
 પ્રસિદ્ધ હકીમ અકબરખાન, મખજનઉલ્લ અહીઆના કર્તા.
 વિગેરે અનેક ધ્યાનિ અર્વાચિન દેશી વિદેશી મહાશયોએ ગુજરાતી;
 ઇંગ્રેજી, અરબી, પારસી, મરાઠી, હિંદી, સંસ્કૃત, વિગેરે ભાષાઓમાં
 લેખો, પુસ્તકો અગર અનિપ્રાયો દ્વારા જણાવેલા પોતાના અનુભવોનો
 આધાર લેવામાં આવ્યો છે, તેમજ અનેક સાધુ સંતો, મહાત્માઓ,
 મામડીઆઓ, ડોસીઓ, વૃદ્ધ વૈદ્યો વિગેરેની સેવા કરતાં તેઓની
 કૃપા દ્રષ્ટિથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રસાદિક જડીબુટ્ટીઓનો અનુભવ લેતાં જે
 સત્ય રહસ્ય સમજવામાં આવેલું તે ખુદશા દીક્ષે વર્ણવવામાં આવ્યું
 છે. આ બદલ વાંચકોની વિશેષ ખાતરી માટે પ્રસંગોપાત દરેક વિષય
 જે જે ગ્રંથ અગર લેખમાંથી લીધેલો છે. તેનું પ્રમાણ ગ્રાહ્ય ઉપરાંત
 તે સંબંધમાં અમારો જાતિ અનુભવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે જે ઉપરથી
 આ પુસ્તકને પ્રમાણભૂત બનાવવાને માટે અમેાએ લીધેલા શ્રમનો
 કંઈક ખ્યાલ વાંચક ઇન્દને આવશે.

આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિમાં પ્રથમ દરેક રોગનું નિદાન આપી
 પછી તેને લગતા જડીબુટ્ટીના ઉપચાર આપવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ
 કરવા જતાં પુસ્તકનું કદ વધી જવાના ભયથી જડીબુટ્ટીઓના

શુભ અદલ જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટતાથી પ્રમાણ આપી શકાયું નહોતાં, અને તેથી આ વખતે એ સ્ટાઇલ ફેરવીને એટલે દરદારો કમ છોડી દેખને કેવળ જડીયુદ્ધોનો કમ રાખવામાં આવ્યો છે, અને તેથી પુસ્તકની સ્ટાઇલ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપમાં ફરી જવાથી આ આવૃત્તિને બીજી આવૃત્તિ નહિ ગણતાં નવિન આવૃત્તિ ગણવામાં આવી છે. એજ. સુચેષુના કિમ્ બહુના.

વડાગામ,

આપનો,

વિજયાદશમી.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

દ્વીતિયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ઈશ્વર કૃપાએ આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ ધાર્યા કરતાં વિશેષ લોકપ્રિય થઈ પડવાથી એક વર્ષની અંદરજ તેની ખીજી આવૃત્તિ લખવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રથમાવૃત્તિ લોકોપયોગી બનાવવાને માટે જો કે પુરતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તોપણ “અધિકસ્વમાધિકંકલમ્” એ સત્રાતુસાર તેની ઉપયોગિતામાં વિશેષ વૃદ્ધિ થાય એવા હેતુથી આ વખતે પણ યોગ્ય લાગ્યો તે સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, જે જન સમાજને વિશેષ હિતપ્રદ થઈ પડશે.

વ્યવહારનાં દરેક સાધનો મેળવવામાં આજકાલ મોંઘવારીની હદ રહી નથી, તેમાં પણ અંથ સુદ્રણનાં સાધનોના ભાવ તો એટલા બધા વધી ગયા છે કે તેઓને ખરીદવાની વાત પણ કરી શકાય તેમ નથી. આમ હોવા છતાં પણ આ વખતે કાગળ, છાપ વિગેરેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, વળી પુસ્તકનું કદ પણ પ્રથમના કરતાં વૃદ્ધિ પામ્યું છે; છતાં જન સમાજ તેનો પૂર્વવત્ લાભ લેઈ શકે એવા હેતુથી નફાની લાલચ છોડી દેઈ કિંમતમાં કંઈ પણ વધારો કરવામાં આવ્યો નથી.

પ્રથમાવૃત્તિ વખતે દરેક સુચ વાંચકને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે:—“આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી અગર તો અન્ય કોઈ જડીબુટ્ટીઓ સંબંધી તેઓને કંઈ વિશેષ જ્ઞાન હોય તો તે લખી મોકલવાને માટે કૃપા કરવી કે જેથી પુનરાવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારો થઈ શકે” પરંતુ અફસોસ કે તેવો એક પણ અક્ષર લખી મોકલવાની કોઈ મહાશયે કૃપા કરી

નથી. અમારા માનવા પ્રમાણે વધારે નહિ. તો અલગત થોડા ઘણા મહાશયોને પણ કેટલીએક જડીબુટ્ટીઓનું અકસીર જ્ઞાન તો હશેજ, પરંતુ તેવા મહાશયોએ પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થને વધારે પ્રિય માની પોતાનું જ્ઞાન પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની ઇચ્છા નહિ કરી હશે. આવા મહાશયોને ફરીથી એકવાર વિનંતિ કરવાની કે તેઓની જાણમાં જે કોઈ જડીબુટ્ટી સંબંધિ વિશેષ જ્ઞાન હોય તો તે લખી મોકલવા કૃપા કરશે કે જે યોગ્ય જણાશે તો હવે પછીની આવૃત્તિમાં તેઓશ્રીના નામ, હામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

દરેક સુત્રે એ વાત બુલંદી જોઈતી નથી કે આ જગતમાં માનવ દેહ દુર્લભ ગણાવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે:—મનુષ્ય જે ધારે તો યોગ્ય પ્રયત્નથી પ્રાણી માત્ર ઉપર મહદુપકાર કરી શકે છે, અને તેથી મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરીને જેઓ આ જગત ઉપર કંઈ પણ ઉપકાર કરી શકતા નથી તેઓનું જીવન વ્યર્થ છે.

પોતાની પાસે કંઈપણ લોહોપયોગી અહલુત વિદ્યા હોય તો તેને છુપાવી રાખી દેહની સાથેજ ચિતામાં બસીશૂત થઈ જવા દેવામાં શું લાભ છે? આપણા જાતી ભાઈઓના હિતને માટે તેને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાની શું આપણી શરજ નથી? ત્યારે શું તેવી વિદ્યા પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાથી પોતાનો ધંધો ભાગી પડવાની શંકા ઉદ્ભવે છે? જે તેમજ હોય તો તે શંકાતદન ભ્રમ માત્રજ છે. કારણ કે જે ઝરણાનું જળ વહેતું હોય તેજ નિર્મળ રહી વૃદ્ધિ પામે છે, પરંતુ ખાઓચી-યાના રૂપે એકજ સ્થળે બરાઈ રહે છે તેમાં અનેક પ્રકારનો મેલ ક્રિતપન્ન થઈ અંતે નાશ પામે છે. આપણા પૂર્વજો પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ જે આજકાલના જેવી સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળા હોત તો તે-

ઝાઝા કરેલી મહાન શોધોને વિધવિધ પુસ્તકોરૂપે પ્રસિદ્ધિમાં મુકી-
તેના જે વારસો આપ્યા જમતને આપેલો છે તે કદી આપતજ નહિ,
અને જો તેમ બન્યું હોત તો આજે આપણે જે જ્ઞાન ધરાવીએ
છીએ તે અસ્તિત્વમાં હોત નહિ. આપણા પૂર્વજોએ શોધેલી અનેક
વિદ્યાકળાઓનો ઘણો ભાગ તો કાળ ચક્રની વિષમ ગતિને લેઈ નષ્ટ
પ્રાય થઈ ગયો છે, અને હવે માત્ર તેના જુન કણોજ આપણી પાસે
રહેલા છે, મારે સંકુચિત્ત વૃત્તિ રાખી તેઓનો પણ હવે નાશ કરવો
એ દેહપણુ રીતે શ્રેયસ્કર નથી.

વળી એક વાતનો ખુલાસો કરવો અહીં રહી જાય છે અને તે
એ છે કે:—કેટલાએક મહાશયોએ પત્ર દ્વારા લખી જણાવ્યું હતું કે
તેઓને અમુક જડીબુટ્ટીનું અકસીર જ્ઞાન છે, પરંતુ જો તમે તેની
કિંમત બદલ અમુક દામ મોકલાવો તો લખી મોકલીએ. આવા મ-
હાશયોને માત્ર એટલુંજ જણાવવાનું કે જો એકજ જડીબુટ્ટીની કિં-
મત સો, બસો રૂપિયા ગણવામાં આવે તો પછી તન, મન અને ધ-
નના અગ્રાગ ભોગે પ્રાપ્ત કરેલી અનેક જડીબુટ્ટીઓ જેમાં પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવી છે તેવા આ પુસ્તકની કિંમત મારે શું સમજવું ?
પરંતુ “પરોપકારાય સર્તા વિમૂતયઃ” એ સુત્રને ધ્યાનમાં રાખી
જેવી વૃત્તિથી અમે શ્રમ કરીએ છીએ, તેવીજ રીતે જો ઇચ્છા થાય
તો પરોપકાર વૃત્તિથી તેઓ પણ કાર્ય કરશેજ, અને તેમ નહિ તો
ધન લોભે જીવન પર્યંત છુપાવી રાખેલું જ્ઞાન છેવટે લાચારીથી સ્મ-
શાન ભૂમિને તો સોંપશેજ. એજ. સુરેષુના કિમ બહુના.

જન્માષ્ટમી સં. ૧૯૭૪

ભવદીપ,

વડાગામ.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

દરદે અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મંગળાચરણ...	... ૧
એક અજબ દિવ્ય ઔષધિ ૨
માથાના કીડા ન ખુદ કરનાર નસ્ય ૩
ધામાંથી વહેતુ લોહી તત્કાળ બંધ કરનારી ઔષધિ...	... ૩
સુક, શન, પીડ, બરોળ, લીવર, વાયુગોળો, કોલેરા,	
જળોદર વીગેરેનો અકસીર ધસાજ...	... ૪-૫
અધમાખી, કુતરો, ઊંદર વિહીં વિગેરે ઝેરી જનવરના ડંખને	
નાખુદ કરનારી દીવ્ય ઔષધિ ૫-૬-૧૨૯-૧૩૦-૧૬૦-૧૬૪	
કફ, ખાંસી, દમ, કમળો, આમ્લપિત્તનો કદો શત્રુ ...	૬-૭-૧૬
આંદોની ભસ્મ, ત્રાંખાની ભસ્મ, પારબંધન, સોમલના	
તેલની બનાવટ ...	૮-૯-૧૪-૩૩-૮૮
ઉપદંશ, ટાઢીયો તાવ, વિગેરે ઉપર ઉમદા પ્રયોગ ...	૯-૮૬
હરતાલ ભસ્મ, સોમલ ભસ્મ, હજરાયત સિદ્ધિ ...	૧૦-૧૧-૮૭
રક્તની અશુદ્ધિ, મૂત્ર સખંધિ સખળા વિકારો, મંદાગ્નિ, ઉપદંશની	
મરમિ વિષફેટક, પ્રદર પ્રમેહ, જીર્ણવર, અશ્મિ, સંખિવા,	
ખાંસી, દમ, ધાતુક્ષિયુતા વીગેરે માટે ઉત્તમ ઔષધ. ૧૨-૧૩	
સારીવાદિ ચૂર્ણ, ભારતીય સારસા પરિલા ...	૧૪-૧૫
ઝાડો, મરડો, કમળો, સોજો, વીગેરે ઉપર રામચાણુ ધસાજ.	
	૧૬-૧૭-૧૮-૧૯

વિષય.

પૃષ્ઠ.

અર્થહર સિદ્ધ લેપ, વ્રણ, નાડીવ્રણનો મલમ.	૨૦-૨૧-૨૦-૫૧
મરકતોનો અજ્ય ઉપાય.	૨૨-૨૩-૨૪-૮૬
સુલ્લભ પ્રસુતિનું ઔષધ.	૨૬
નાશ પામેલુ ધાવણ પુનઃ ઉત્પન્ન કરવું, ઓસાળનો અકસીર	
ધલાજ.	૨૭-૨૮
જુદી, જુદી જાતનાં ઝેર નાશુદ કરવાની અમોઘ ઔષધિ.	૩૦-૩૧-૧૪૯-૧૫૧
સર્વેદ તામ્ર ભસ્મ.	૩૪
અંકાલના બીજમાથી તેલ કાઢવાની અનેક યુક્તિયો.	
	૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૩૯-૪૦-૪૧
અંકાલ તેલના અલૌકિક ગુણો.	૪૨-૪૩
પ્રદરનું રામબાણુ ઔષધ.	૪૪-૧૫૭-૧૫૮
મેલેરીયા, અને તેના વિકારો માટે ઊત્તમ ઔષધ.	૪૬-૪૭-૪૮
જામરવા, માથાનું દરદ, નજલો, પીન્નસ, નાકના કીડા,	
ગરમીના રોગની અસાધ્ય ચાંદી, ભગંદર, વ્રણ,	
નાડીવ્રણનો રામબાણુ ધલાજ.	૪૯-૫૦-૧૫૯
શસ્ત્રહર મલૌષધ.	૫૨
સુદગર્ભનો પ્રસવ કરનારી જુદી.	૫૩-૫૪
સર્પદંશનો ચમત્કારિ ધલાજ.	૫૯-૧૧૯-૧૨૦-૧૨૧-૧૨૨
તાળવુ સાંધવાની અજ્ય જુદી	૫૯-૬૦
સૂચ્ય શ્વાસકાસનું અમોઘ ઔષધ...	૬૧-૬૨-૬૩-૬૪

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ગૃધ્રસી નામના વાયુનો અદ્ભૂત ઇલાજ	૬૫-૬૬
નૃપુંસકપણુ દુરકનારી દીવ્ય ઔષધિ	૬૭
એક અનુભવિક પ્રયોગ-સદર માટે	૬૮
નેત્રરોગ, કૃમિરોગ, વાજો, સર્પનું ઝેર, વીગેરે ઉપર રામખાણુ ઉપાય... .. ૬૯-૭૦-૭૧-૭૨-૧૩૦-૧૫૪-૧૫૬	
પારાના ઝેરને નાશુદ્ધ કરનારી ઔષધિ.	૭૩-૭૪-૭૫
આંખના રોગોનો, કટો યત્રુ	૭૬-૭૭-૭૮-૮૭-૮૮
ગરમીના દરદનું તથા ખાંસીનું અમુલ્ય ઔષધ.	૭૯-૮૦
નાકમાંથી પડતુ લોહી, બંધ કરનારી ઔષધિ	૮૦
હિંગજોલ ભસ્મ અને તેનો ઉપયોગ	૮૦-૮૧
ખાળકોનો ઉઠાડીયો અજ્યમ રીતે મટાડનાર ઔષધ... ..	૮૨-૮૩-૮૪
આદાશીશીની અજ્યમ યુદ્ધો	૮૬
જવર હર ઔષધ ૯૦-૯૧-૯૨-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૧૪૧-૧૪૨-૧૪૩	
કૃમિ વિનાશનિ વનસ્પતિ	૯૯-૧૦૦
હડકાયા કુતરાના ઝેરનો ઉપાય... ..	૧૦૧-૧૦૨
આસ, ખાંસી, બગાંદર, કંકમાળ સંધીવા વગેરે દરદો નાશુદ્ધ કરનાર દિવ્ય તેલ	૧૦૩-૧૩૨
સર્વરોગ હર “પદ્મ ગુણુ બલીસુવર્ણુ” જ્વરિત પારદ ગુટિકા.	૧૦૪-૧૦૫-૧૦૬-૧૦૭-૧૦૮
રક્તાશ્લેષ્મિ ઔષધ.	૧૦૯
પારદ ગુટિકા વિધાન	૧૦૯-૧૧૦-૧૫૨

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ક્ષય, સુવારોગ અને સંગ્રહણીનું અમોઘ ઔષધ.

૧૧૧-૧૧૨-૧૧૩-૧૧૪-૧૧૫-૧૧૬-૧૧૭-૧૧૮

આંચકી, હિરટીરીયાનો રામખાણુ ઉપાય.

૧૨૩-૧૨૪

કમુવાત્ત, વાંઝીયાપણું વીગેરે ગર્ભાશયનાં અનેક દોનો.

એક અમુલ્ય ઉપાય. ... ૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮

ઝેરી ગ્રંથીયોનો ઉપાય.

... ૧૨૮

આમ્લ પિત્ત, અતિસાર, સંગ્રહણી ઉપર અકસીર ઇલાજ.

૧૩૧

શુદ્ધિવર્ધક ઔષધ. ૧૩૩-૧૩૪-૧૩૫-૧૩૬-૧૩૭-૧૩૮-૧૩૯-૧૪૦

વાઈ, દિવાનાપણું, કાલેરા વીગેરેપર અમોઘ ઔષધ.

૧૪૦

દુંડીયાનું દિવ્ય ઔષધ.

... ૧૪૪-૧૪૫

ક્ષય, ઉપદંશ, ક્રમ્ય વગેરેનું મહોષધ.

... ૧૪૬-૧૪૭-૧૪૮

અનેકવિધ રોગહર મહોષધ.

... ૧૫૩

ચિકિત્સાતત્વ સુધાસિન્ધુ.

કેટલાંએક દરદોની નિવૃત્તિ જ્યારે આયુર્વેદિક ઔષધોથી વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે, ત્યારે કેટલાંએકની નિવૃત્તિ માટે યુનાની, ઝેલોપેથીક, હોમીઓપેથીક વિગેરે વિદેશી ઔષધોની અસર પણ જોવી તેવી નથી. આ ઉપરાંત વળી જડ ધાણી એટલાં અસાધ્ય દરદો કે જેઓના ઉપર આ બધાં ઔષધો જ્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વૈદ્યો, ડૉક્ટરો કિંવા સાધુ, સંત, મહાત્માઓ પોતાના ખાસ ઉપચારથી થોડાજ સમયમાં તેવાં દરદોને એવી તો રીતે નાબુદ કરે છે કે જે દેખી આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઈએ છીએ. આ બધા ઉપચારથી સમજાય છે કે ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી જોણે ઊત્તમ વૈદ્ય કે ડૉક્ટર બનવું હોય તેણે વૈદ્યક શાસ્ત્રની માત્ર એકજ પદ્ધતિનું નહીં પરંતુ આ સમગ્ર ઉપાયોનું જ્ઞાન અવસ્ય સંપાદન કરવું જોઈએ.

વૈદ્યક શાસ્ત્રની પૃથક્ પૃથક્ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપે એવાં પુસ્તકો તો અનેક છે. પરંતુ જેના અધ્યયનથી બધી પદ્ધતિઓનું સંપૂર્ણ રહસ્યમય જ્ઞાન થાય એવાં પુસ્તકોની ખોટ છે, વળી ખાસ ઉપચારોનો વિષય તો એવો ગુહ્ય છે કે તેની જોએને માહિતી હોય છે તેઓ પ્રાણુતે પણ ખીજને બતાવતા નથી. અને તેથી આ બધા ઉપાયો જો એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય તો જનસમાજને અત્યંત લાભ થાય એમ ધારી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, જેમાં દેશી વિદેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રના છેલ્લામાં છેલ્લા નિર્ણય પ્રમાણે દરેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, પૂર્વ રૂપો, ઓળખવાનાં લક્ષણો, સાધ્યાસાધ્ય

વિચારો પથ્યાપથ્ય નિર્ણયો વિગેરે બાબતોની સ્પષ્ટ સમજણ આપ્યા
આદ તે, તે દરદોની નિવૃત્તિ માટે એવાં તો અનુભવ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ
દર્શનાયક ઔપધો, એવી તો અમોક્ષ જડીબુટ્ટીઓ, એવી તો ગુપ્ત
ક્રિયાઓ આપનામાં આવી છે કે જે રામચાલુની મારક કદી પણ
નિષ્પળ ન જાય તેવું કાર્ય કરે છે.

આ પુસ્તકનાં વિશેષ વખાણ ન કરતાં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું
અમે સાહસ કરીએ છીએ કે નિદાન અને ચિકિત્સા વિષયનું જે આ
પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારને આ કરતાં બીજું કંઈ
પણ ઉત્તમ પુસ્તક મળી શકશે નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ગ્રં-
થમાં કહેલી પદ્ધતિ મુજબ દરદીઓની સારવાર કરવાની સૃષ્ટિમાયી
અકાળ મૃત્યુ અને હર્ણ દરદોની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી થઈ જશે.

હાલમાં આ પુસ્તક લખાય છે જે આવતા એપ્રિલમાં એક
કાગળો ઉપર છપાઈ પાકા પુંઠાથી બંધાઈ બહાર પડશે. કિંમત રૂ.
આર રાખવામાં આવશે, તો પણ એ મુદત પહેલાં જેઓ પોતાનું
નામ અગાડિના ગ્રાહક તરીકે નોંધવશે તેઓને ત્રણ રૂ. કિંમતથી
મોકલવમાં આવશે. પોષ્ટેજ દરેકના માટે જુદું સમજવું.

મેનેજરવિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તલોદ. એ. પી. રેલ્વે.

પ્રાચિન મહાત્માઓની

અલૌકિક વિદ્યાઓ.

ભાગ ૨ એ.

આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ વાંચ્યા પછી બીજો ભાગ બહાર પડેલો જોવાને ધણા આહ્વાને જણાયા બતાવ્યાથી આ ભાગ લખવામાં આવે છે, જેમાં કાળજ્ઞાન એટલે દરેક મનુષ્યનું મરણ ક્યારે થશે તે જાણવાની વિદ્યા, નિધિ દર્શન એટલે જમીનમાં દટાએલું ધન જાણવાની વિદ્યા, જળશીરાજ્ઞાન એટલે કુવા કરતા અગાઉ જમીનની અંદર પાણી કેટલું અને કેટલા અંતરે આવશે તે જાણવાની વિદ્યા, સુવર્ણ સિદ્ધિ એટલે બનાવટી સોનું, રૂપું બનાવવાની વિદ્યા, આશ્ચર્ય યોગ રત્નમાળા એટલે અનેક ચમત્કારી પ્રયોગો કરવાની વિદ્યા વગેરે અનેક અલૌકિક વિદ્યાઓનું સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણનકરવામાં આવશે, તે આવતા વર્ષના જુન માસમાં બહાર પડશે. અને અગાઉના આહ્વા પાસેથી એક રૂપિયો અને પાછળથી મંગાવનાર પાસેથી રૂપિયો દોઢ કિંમત લેવામાં આવશે પોષ્ઠ અર્થ શુદ્ધ.

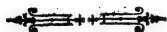
નામ નોંધાવાનું તથા મળવાનું ઠેકાણું:—

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગ.મ વાયા તલોદ, એ. પી. રેલવે.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

પ્રથમ ભાગ.

રાગાદિરોગાન્સતતાનુષક્તા ।
નશેષકાયપ્રસૂતાનશેષાન્ ॥
ઔત્સુક્યમોહારતિદાંજવાન ।
યોર્પૂર્વવૈદ્યાયનમોડસ્તુતસ્મૈ ॥

વિશ્વોત્પત્તિની સાથેજ ઉત્પન્ન થઈ સદૈવ શરીરમાં નિવાસ કરી રહેલા વિષય, મોહ અને ઝલાનિને આપવાવાળા કાયિક તેમજ રાગ, દ્રેષ, લોભ, મદ, મમતા વિગેરે માનસિક અશેષ વ્યાધિઓને જોણે સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યા છે એવા આદિ વૈદ્ય જે ધન્યંતરિ ભગવાન તેમને નમસ્કાર હો !

અધેડો.

સં. અપામાર્ગ, હિં. ઓંગા, ચિરચિરા, મ. અધાડા, બં. આપાંગ, ગુ. અંધાડી, અધેડો, લા. *Achyranthes aspera*.

વિવરણ—એના છોડવા ખાસ કરીને એમાસામાં વિશેષ જ.

એલા જોવામાં આવે છે, તો પણ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એની જગ્યાએ એકથી ત્રણ હાથ સુધીની ચતી હોઈ પાંદડાં લંબગોળ અને છેડે અણીવાળાં હોય છે. પાંદડાંના વચમાં કુલની એક લાંબી મંજરી નીકળે છે, તેના ઉપર બીજ એસે છે. એના છોડવાઓમાં એ જાતિ થતી હોઈ એક જાતના થડનો તેમજ પાંદડાંનો રંગ રાતો હોય છે, અને બીજી જાતનો રંગ લીલો કે ધોળાશ લેતો હોય છે. લાલ જાતને જે રજો આવે છે તેઓના ઉપર કાંટા જેવું હોય છે, એ ઉપરથી એ જાત લાલ અંધેડો અથવા તો કાંટાવાળી અંધાડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વનસ્પતિ દરેક સ્થળે થતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણુદોષ—અંધેડો અસિકારક, તીક્ષ્ણ, નસ્ય લેવાથી માથાના કૃમિઓને દુર કરનાર, બિલટી લાવનાર, રક્તાસ્તંભક, રક્તાતિસાર દુર કરનાર તથા દાદર, ખરજ અને કફને ટાળનાર છે.

“ શાઢલનિધંટ. ”

ઉપયોગ—અંધેડો એ એક દીવ્ય ઔષધ ગણાય છે, કેમકે “ દીવ્યૌષધિનાં વ્રહ્મો પ્રમેદાઃ ” એ કથનાનુસાર માત્ર એકજ વનસ્પતિના ઉપયોગથી સેંકડો વ્યાધિઓ દુર કરવાની અને સેંકડો સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની જે અલૌકિક શક્તિ દીવ્યૌષધિઓમાં મનાય છે, તે શક્તિ એમાં એવી રીતે રહેલી છે કે તેના કેટલાએક ગુણોને જોઈને તો ખરેખર આશ્ચર્ય ચકિતજ થઈ જવાય છે. એનાં બીજનું ચૂર્ણ કરી નાકે સુંધવાથી માથાની અંદર રહેલો કફ પાતળો થઈ નીકળી જાય છે. તેમજ ત્યાં આગળ ઉપજના થયેલા કીડાઓ પણ

પડી જાય છે, અને તેથી માથાનો દુઃખાવો, જડતા, પીનસ, આદા-
 શીશી વગેરે દરદો દુર થાય છે. આવી રીતે શિરો વિરચન-એટલે
 નાકવાટે માથાનો કદ નીકળી જવાને માટે સળેખમ ઉત્પન્ન કરી
 તેના યોગે માથાનાં જીર્ણ દરદોને નાશુદ કરવાની ક્રિયા હજી ડાકટ-
 રોથી અજાણ છે. કેટલાએક વૈદ્યો આ કાર્યને માટે એકલા અધે-
 ડાનાં બીજના બદલે અધેડાનાં બીજ, વાવડીંગનાં તાંદળા, સુંઠ, મ-
 રીઆં, લીંડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, સરગવાનાં બીજ, ભીની રીં-
 ગણીનાં બીજ, સરસડાનાં બીજ, સિંધાલુલુ, જેઠીમધ, એલચી,
 દીકામરી, તુળસીનાં બીજ, નગોડાનાં બીજ, માલકાંઠણીનાં બીજ,
 રાઈ, કાળીજીરી, અને અજમો એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ બનાવે-
 લા ચૂર્ણનો પલુ ઉપયોગ કરે છે, કોઈ કોઈ વૈદ્યો વળી અધેડાનાં
 બીજ, નાગકેસર અને મોરથુથુ એ ત્રણે ચીજોને સરખા ભાગે લેઈ
 બનાવેલા ચૂર્ણને સુંઘાડીને નાકમાં પેંદા થયેલા મસાતું દરદ નાશુદ
 કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ગ્રાહી હોવાથી રક્તપ્રદર તથા રક્તાતિ-
 સારને દુર કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શરીરનો કોઈ પલુ ભાગ
 કપાવાથી તેમાંથી લોહી બહોતું હોય તો તે ભાગ ઉપર એ રસ બ-
 રવાથી તત્કાળ લોહી બહોતું બંધ થાય છે. એનાં બીજને વાટીને
 સવાર, સાંજ ૦૧ તોલા જેટલાં લેઈને ચોખાના ધોવરામણ સાથે પી-
 વાથી અર્શમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. એ બીજ પચવામાં
 ઘણાં ભારે હોવાથી જોગી, જતી લોકો તેની ભેંસના દુધમાં ખીર
 રાંધાને ખાય છે જેથી ઘણા દિવસો સુધી તેમને ફરીથી ખોરાક લે-
 વાની જરૂર રહે નહિ એવી રીતે ભૂખની શાન્તિ થાય છે. એનાં
 બીજ જ્યારે પચવામાં ભારે છે, ત્યારે મૂળીયાં જઠરાગ્નિને પ્રબળ કર-

પામાં અને અપકવ વસ્તુઓને પચાવવામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેઓનો અશુભ, વિધુચિકા વિગેરે રોગોની નિવૃત્તિ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના પચાંગને એટલે મૂળ, ૧૭, કુલ, ડાંડી તેમજ પાંદડાં યુક્ત આખા છોડવાને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખને ચારગણા પાણી સાથે મેળવી સારી પેઠે ચોળી મસળીને બાર કલાક રહેવા દેઈ રાખનો ભાગ જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે નીચે ખેસી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી લેઈ ચુલે ચઢાવી ઉકાળવાથી જળનો ભાગ બળી જઈને છેવટે જે ક્ષારનો ભાગ રેષ રહે છે તે ક્ષારમાં કઠ્ઠી ચીકાશ તોડવાનો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી એના ઉપયોગથી બળખા સહેલાઈથી નીકળી આવે છે, વળી એ ક્ષાર મૂત્રજ હોવાથી મૂત્રકૃચ્છ, જોઠાદર તેમજ ગોળાના દરદમાં પણ સારી અસર કરે છે અને તે દર ટાઢમે એકથી બેવાલ જેટલો આપવામાં આવે છે. આ ક્ષાર યુક્ત પાણીમાં મૂળાનાં બીજ વાટીને ચોપડવાથી શરીર ઉપર નીકળેલા કરોળીઆ નાબુદ થાય છે.

“જોહરે હિકમત” નામની કીતાબનો કર્તા જણાવે છે કે:—સિંધાલુણ, સંચળ, સાંજર હુણ, બીડલુણ, સમુદ્રનું મીઠું, જવ-ખાર, સાજખાર, કળીચુનો, તાડનો ખાર, કેળનો ખાર, આકડાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, આમલીનો ખાર, મૂળાનો ખાર અને અધેડાનો ખાર એ દરેક એક એક તોલો, કુલાવેલો ટંકણખાર બે તોલા, સુરોખાર ૧૧ તોલો, કાળાં મરીઆં અઢી તોલા, શેકેલું જીરું બે તોલા, અસાળીઓ બે તોલા, અને લીંડીપીપર ત્રણ તોલા એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરી એક બાટલીમાં નાંખી તેમાં આદુનો રસ, કુંવર પાંદડાનો રસ તથા ખાટાં લીંબુનો રસ એ દરેક ચીજ ચાળીશ, ચાળીશ તોલા રેડી ખાંચ સાત દિવસ તડકે રહેવા દેઈ પછી તેમાંથી દરરોજ

સવાર, સાંજ ના થી એક તોલા જેટલું પીવાથી ચુંક, શળ, પીંડ, ખરોળ, લીવર, વાયુગોળો, કોલેરા, જોજોદર વિગેરે દરદો નામુદ થાય છે, એનાં પાંદડાં અને મરીઆં એ બે ચીજો સરખા બાગે લેઈ સાથે વાટીને ગોળમાં ચાર, ચાર ઘણી ભારની ગોળીઓ બનાવી ટાઢીઆ તાવ ઉપર વાપરવાથી ડિવનાઈનની માફક તાવને અટકાવવાનું કાર્ય બળવે છે. રાત્રિએ બોજન લીધા પછી સુવાના સમયે દરરોજ એનાં એક તોલો મૂળીઆં ચાવી જવાથી થોડાજ સમયમાં રતાંધળાપણું દુર થાય છે, આંખમાં પડેલું કુલું નામુદ કરવાને માટે એના મૂળને પાણી કિંવા મધ સાથે ઘસીને તેનું અંજન કરવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો એનાં પાંદડાંના રસમાં ફટકડીને ઘસીને તેનું આંખમાં અંજન કરવામાં આવે છે તો તેના લીધે આંખ દુઃખવા આવીને તેની અસરથી થયેલા કેટલીએક જાતના નેત્ર રોગો ટળી જાય છે એનાં પાંદડાંને વાટીને પોટીસ બનાવી ભમરા, મધમાખી અને એવાંજ ખીજાં જીવડાઓના ડંખ ઉપર લગાડવામાં આવે છે, તેમજ હડકાયા કુતરાનું ઝેર ન ચઢે એટલા માટે દરરોજ એનાં એક તોલો મૂળીયાંને કુટીને મધ સાથે આપવામાં આવે છે અને કરડતી જગ્યાએ કુંવરના પાઠનો ગર્ભ અને સિંધાલુણ સાથે મેળવીને બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી ઝેરની નિવૃત્તિ થયેલી મનાય છે. વળી ઊંદરના દંશ માટે એનાં ખીજનું ચૂર્ણ દર વખતે ના તોલા જેટલું લેઈ મધ સાથે સાત દિવસ પર્યંત સવાર, સાંજ આપવામાં આવે છે.

એનાં મૂળને સુતરના દોરા સાથે સ્ત્રીતી કમરે બાંધવાથી જલદી

પ્રસવ થાય છે, વળી એના છોડવાનો રસ કાઢીને તેની જો ગર્ભાશયની અંદર પીચકારી મારવામાં આવે તો ધણી ઝડપથી વીણુ આવવી શકે થાય છે. ડૉક્ટર યુ. સી. દત્ત કહે છે કે બંગાળાની સ્ત્રીઓ ગર્ભપાતને માટે એનો ઉપયોગ કરે છે, અને તે કાર્ય માટે એની કુલ વાળી ડાળીઓ ગર્ભાશયની અંદર રાખે છે. મેઝર મોહદીન કહે છે કે:—એની કુલવાળી ડાળીઓ ઉપર વીંછીને મુકવામાં આવે છે, તો તેને પક્ષધાત થાય છે અને તેથી તે ચાલી શકતો નથી. રાજવૈદ્ય સંત શરણુ કહે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ હાથમાં ચોપડીને પછી જો વીંછીને હાથમાં લેવામાં આવે છે તો તે ગમે તેવો ડાંખ મારે તો પણ તેનું ઝેર ચઢતું નથી, એનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને જ્યાં સુંઘી વીંછીનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યાં આગળ લીટા કરવાથી વિષ નીચે ઉતરવા માંડે છે. જેમ જેમ ઝેર નીચે ઊતરતું આવે તેમ, તેમ લીટા પણ નીચે નીચે કરતા આવવું, અને એમ કરવાથી જ્યારે ઝેર છેક ડાંખમાં આવે ત્યારે તે જગ્યાએ એનાં પાંદડાંની લુગદી બાંધવાથી ડાંખમાંથી પણ વેદના દુર થાય છે. “મુજરર બાત અકબરી” નામની કીતાબનો કર્તા કહે છે કે:—બહારથી આમ ઊપચાર કરવાની સાથે અંદરના ઉપચાર તરીકે તેનાં થોડાં એક મૂળીઆં અગર તો પાંદડાં ચવડાવ્યાં હોય તો તરત આરામ થાય છે. આ કામ માટે સદરહુ હકીમ લાલ જાતની અંધાડીને ઉત્તમ માને છે. અમે પણ ઘણા કેશોમાં આ પ્રયોગનો અનુભવ લીધેલો છે.

“તિબ્બે નાદીરા” નામે કીતાબનો કર્તા જણાવે છે કે:—એની જડમાં કંઈની ખાંસી અને દમને નાબુદ કરવાનો અજબ ગુણુ

સમાએલો છે, એના આખા છોડવાની રાખ દશ તોલા જેટલી લેઈ તેમાં બે તોલા સિંધાલુલુ, બે તોલા સંચળ, બે તોલા જવખાર, બે તોલા નવસાગર, ત્રણ તોલા હળદર અને દશ તોલા અજમાનું ચૂર્ણ ઊમેરી પછી તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ પંદરથી વીસ ઘઉં-ખાર જેટલું પાણી સાથે લેવાથી કફની ખાંસી દુર થાય છે અને એનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ દર વખતે ૦૧૧ તોલા જેટલું લેઈ તેમાં સાત મરી-આનું ચૂર્ણ ઊમેરીને ઠંડા જળ સાથે લેઈ ક્ષેણ અને કંઠ ઊપર ધીનું માલીસ કરવાથી તથા ખોરાકમાં માત્ર ધજીની રોટલી, દુધ અને ભાત એટલીજ ચીજો ખાવાથી દમનું દરદ બે વર્ષનું જીવનું હોય તો પણ દુર થાય છે. આ પ્રયોગ સાત દિવસ સુધી કરવાનો છે, અને તે ચાલતો હોય છે તે સમયમાં દરદીને ઊલટી પેંદા થાય છે પરંતુ તેથી ડરવાનું નથી. જો યથા વિધિ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તો દર સો દરદીઓમાંથી નેવુંને તો અચૂક ફાયદો થાય છેજ એમ અનુભવમાં આવ્યું છે.

દરરોજ રાત્રિએ એનાં એક તોલો ખીજને દશ તોલા છાસ સાથે બીંજવી રાખીને પછી સવારના એજ છાસ સાથે ખરલ કરીને પીવાથી ઊલટી થઈ તે દ્વારા કોપાયમાન થએલું પીત્ત નીકળી જાય છે અથવા તો તેનું શ્મન થાય છે અને તેથી કમળો, અમ્લપીત્ત વિગેરે દરદો શાન્ત થાય છે.

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં લખાએલા આ ઔષધિના અસંખ્ય ગુણો પૈકી કેટલાએકનું અત્યાર સુધીમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હવે જડીબુટ્ટીની રીતે અનુભવેલા ગુણોનું વર્ણન કરીએ.

ચાંદીની ભસ્મ—માથે મુકવાની પાથડીમાં જે સોનેરી કસબ વાળા છેડા આવે છે, તેવા ગુના છેડા એકઠા કરીને બાળી નાંખવાથી પરચુણ દ્રવ્યો બળી જઈને બાકી રહેલા ચાંદીના જે બળેલા તાર હાથમાં આવે તેને અધેડાના રસમાં એક દિવસ ભીંજવી રાખવા અને ત્યારબાદ અધેડાના છેડાને વાટીને કરેલી લુગદીમાં તે તારને મુકી બે શરાવલાંના સંપુટમાં ઘાલી કપડ માટી કરીને અડધા ગજ પુટ જેટલો તેને અગ્નિ આપવો, અને તે અગ્નિ ઠંડો પડે એટલે ફરીથી બીજી લુગદીમાં મુકીને અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર વખત અગ્નિ આપવાથી ચાંદીની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. આ ભસ્મ રંગમાં કંઈક કાળી થાય તો તેને એકાદ વખત આંબલીનાં પાંદડાંના રસ સાથે ડુંકવાથી સફેદ થાય છે.

ત્રાંબાની ભસ્મ—અધેડાનાં મૂળીઆંની લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંબાનાં પતરાંને રાખીને તેના ઉપર કાપડ માટી કરીને પછી ગજ-પુટમાં ડુંકવાથી બે ત્રણ ભઠ્ઠીમાંજ ભસ્મ થાય છે.

પારદ બંધન—અધેડાની રાખને એક હાંડીમાં ખૂબ દાખી, દાખીને ભરવી અને પછી તે રાખની વચમાં એક ખાડો કરીને તેમાં સવા તોલો પારો ભરીને બાકીનો ખાડો કાળા ભાંગરાના રસથી ભરવો, પછી હાંધી ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી કપડમાટી કરી ચૂલે ચઢાવીને તેના નીચે બે પહોર સુધી ધીમી આંચ વાળો અગ્નિ સળગાવવો, તેથી પારો મરણ પામી ઘોળા રંગના ખડા જેવો બંધાઈ જશે.

સોમલતું તેલ બનાવવાની રીત—અધેડાનો ખાર અથવા

તો સોડા એ બેમાંથી એક ચીજ ચાર તોલા જેટલી લેખને તેમાં સોમલનું ચૂર્ણ આઠ તોલા મેળવીને લોઢાની કઢાઈમાં નાંખીને પછી ચોવીશ તોલા પાણી રેડી ચુલે ચઢાવી ધીમી આંચથી ઊકાળતાં બ્યારે બે તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે તે કઢાઈને અગ્નિ ઉપરથી નીચે ઊતારી લેવી, જેથી કઢાઈ ઠંડી પડતાં સુધીમાં પાણીનો ભાગ શોષાઈ જઈ માત્ર સોમલનું પ્રવાહી તેલ બાકી રહેશે, જેને ગળી લેખને એક શીશીમાં ભરી રાખવું.

ઉપયોગ—વાયુથી શરીરનો જે ભાગ અત્યંત દુઃખતો હોય તેના ઉપર પાંચ તોલા સરસીઆ તેલમાં એક તોલો આ તેલ મેળવીને માલીસ કરવું અને પછી એરંડાનાં ગરમ કરેલાં પાંદડાં બાંધવાં. શ્વાસ અને ખાંસીના દરદીને આ તેલ નાગરવેલનાં પાન ઉપર લગારેક ચોપડીને આપવાથી ઊલટી થઈ કફ દુર થાય છે. ઊલટીનો વેગ જે ન ખમી શકાય એવો વધી પડે તો સાકર નાંખેલું દુધ પીવાથી શાન્ત થાય છે. વળી આ તેલ એકાદ ચોખાપુર જેટલું લેઈ પતાસા ઉપર નાંખીને ખાવાથી અને તેના ઊપર સારી પેઠે ધી, દુધનો ખોરાક રાખવાથી નબળી પડેલી મૈથુન શક્તિ સતેજ થાય છે અને ઊપદંશ, ટાઢીઓ તાવ વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે. આ પ્રયોગમાં જે કે આવા ઊમદા ગુણો સમાએલા છે, તોપણ સોમલ એ હળાહળ ઝેર હોવાથી અનુભવી વૈદ્યો સિવાય બીજાઓએ આ પ્રયોગ અજમાવવો નહિ.

ચાંદીની ભસ્મ—દ્વીતીય વિધિ—ચોખ્ખી ચાંદીનાં પતરાં બનાવી અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને એકસો વખત અથેડાના રસમાં

ખુઝાવવાં અને પછી તેનાં પાંદડાંની લુગદીના વચ્ચે એ પતરાંને રાખી તેના ઉપર કાપડમાટી કરીને દશશેર અડાયાં છાણાંની આગમાં ફુંકી દેવાં. આ પ્રમાણે પાંચ, સાત વખત ફુંકવાથી ગિત્તમ ભસ્મ તૈયાર થાય છે પરંતુ આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલી ભસ્મમાં કંઈ કાળાશપણું રહેલું જણાય તો તેને આમલીનાં પાંદડાંની લુગદીમાં રાખીને એકાદ, બે વખત ફુંકવાથી શુદ્ધ સફેદ રંગની ભસ્મ તૈયાર થશે.

હરતાલ ભસ્મ—શુદ્ધ કરેલી હરતાળને ચાર પહોર સુધી એાડી અંધાડીના રસમાં ખરલ કરી ટીકડી ખનાવી છાંયે સુકવતાં જ્યારે તે ખરાખર રીતે સુકાઈ જાય ત્યારે એક શરાવલામાં અર્ધા ભાગ સુધી અધેડાની રાખને દાખીને ભરવી, અને તેના ઉપર ટીકડી મૂકી પછી શરાવલાના બાકી રહેલા ભાગમાં પણ સારી પેઠે રાખને દાખીને પૂર્ણ રીતે ભરી તેના ઉપર ખીજું શરાવલું ઢાંકી કપડમાટી કરી ગજપુટનો અગ્નિ આપવાથી ગિત્તમ ભસ્મ તૈયાર થશે.

સોમલભસ્મ વિાધ—શુદ્ધ સોમલને ખરસાંડી અને આઠડાના દુધમાં એક, એક દિવસ ખરલ કરી ટીકડી ખનાવી છાંયે સુકવી પછી એક હાંત્લીમાં અધેડાની રાખ અડધ સુધી ખુબ દાખીને ભરી તેના ઉપર ટીકડી મૂકી હાંડીનો બાકી રાખથી પૂર્ણ કરી ચુસે ચઢાવી આઠ પહોર અગ્નિ આપવાથી ગિત્તમ ભસ્મ તૈયાર થશે.

હજરાયત સિદ્ધિ—રવીવાર અને પુષ્ય નક્ષત્રનો જે દિવસે યોગ હોય તે દિવસે અધેડાતું મૂળ લાવી રાખવું. આ મૂળના ઉપર ૩ લપેટી ધી ભરેલા એક કોડીયામાં દીવેટના બદલે મૂકી સળગાવવું અને પછી આઠ, દશ વર્ષની એક છોકરીને તે દીવા સામે ખરાખર

દષ્ટિ રાખીને બેસાડવી જેથી તેને વિશ્વ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી શૂન, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની માનવ શક્તિ બહારની હરકોઈ વાત પુછવામાં આવશે તો પણ તેનો યથાસ્થિત પ્રત્યુત્તર આપશે.

અનંતમૂળ.

સં. સારિવા, હિં. કાલીસર, ગૌરીસર, કરીયાવાસાજી, મ. ઉપરસાળ, બં. શ્યામાલતા, અનંતમૂળ, તૈ. પલાશગંધી, ગુ. અનંત મૂળ, કપુરી, ઇં. Indian sarsa parilla. ઇન્ડીઅન સારસાપે-રીલા, લા. Hemidesmus Indicus.

વિવરણ—એના વેલા કાળાશ પડતા રાતા ઘેરા રંગના થાય છે, અને પાંદડાં જાંબાનાં પાંદડાંને મળતાં ત્રણેક આંગળ લાંબા થાય છે, શીંગો કડાની શીંગોના જેવી આવતી હોઈ બે, બે શીંગો બેળી હોય છે અને તે ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી ૩ નીકળે છે, કુલો ઉપરથી કાળાં અને નીચેથી સફેદ એવાં હોય છે, પાંદડાંમાં ખડીના જેવા સફેદ લીટા હોય છે. અને તેઓને તોડતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે. એનાં મૂળાંમાં વાંકાંચુકાં ચતાં હોઈ તેઓના ઉપરની છાલ ઘેરા ભુરા, રંગની ચીરા પડેલી હોય છે. મૂળની અંદરના લાકડાનો ભાગ પીળા રંગનો હોઈ તેમાંથી કપુરકાચલીના જેવી મુગંધિ આવે છે. મૂળનો સ્વાદ જરા મળપણ સાથે કડુયો લાગે છે. ડુંગરાજી જમીનમાં તેની ઊત્પત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે, એનાં મૂળાંમાં અત્યંત ઊંડાં જતાં હોવાથી

તે ‘અનંતમૂળ’ ના નામે ઓળખાય છે. કેટલાએક સ્થળોએ તે કા-
બરવેલ, કાળીવેલ, બેલસરી, કિંવા કપુરી મધુરીના નામે પણ ઓ-
ળખાય છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધમાં રક્ત શોધનનો ઉત્તમ ગુણ રહેલો છે,
જેથી વિલાયતી સારસાપરેલાના બદલે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એનાં
અઢી તોલા મૂળીઆને કચરીને ચાળીશ તોલા પાણી સાથે રાત્રે બી-
જવી રાખી બીજ દિવસે તે મૂળીઆં નીચોવી પાણીને ગાળી લેવું.
આ પાણી આખા દિવસમાં થઈને પી જવાથી હમેશના કરતાં ત્રણ,
ચાર ગણો વધારે પેશાબ જતરે છે, શરીરમાં એકદમ પસીનો છુટે છે,
સખ્ત ભૂખ લાગે છે, તેમજ રક્તની શુદ્ધિ થાય છે, જેના લીધે મૂત્ર
સંબંધિ સઘળા વિકારો, મંદાગ્નિ, ઉપદંશની ગરમી, વિઝેટક, પ્રદર,
પ્રમેહ, જીર્ણવર, અરિયિ, સંધિવા, ખાંસી, દમ, ધાતુક્ષીણતા, અશુદ્ધ
પારો સેવન કરવાથી જાતપત્ર થયેલા ઉપદ્રવો તેમજ લોહી ખિગાડનાં
દરદો રામબાણુ રીતે નાબુદ થાય છે. પેશાબને છુટથી જતારવામાં
આ ઔષધ “સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોસી” નામની વિલાયતી દવા કરતાં
પણ જાતમ કાર્ય બજાવે છે અને તેથી તામિલ દેશના વૈદ્યો પથરી
તથા મૂત્રકૃચ્છ વિગેરે પેશાબનાં દરદોમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે
અને રક્તની અશુદ્ધતા નાબુદ કરવાને માટે પણ આ ઔષધ કોઈ
પણ રીતે વિદેશી સારસાપરેલાથી જાતરતું નહિ હોવાને લીધેજ
“ઈન્ડીઅન સારસાપરેલા” ના નામથી બ્રિટિશ ફાર્માકોપીઆમાં દા-
ખલ કરવામાં આવ્યું છે.

દરદી જે મજબુત બાંધાનો હોય તો આ ઔષધિનાં અઢી

તોલાને બદલે પાંચ તોલા મૂળીઆને કચરી ૮૦થી ૧૦૦ તોલા પાણી સાથે રાતવાસો ભીંજવી સવારના ગાળી લેઈ તે બધું પાણી પણ એક દિવસમાં પાઈ શકાય છે. વળી આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆનો બૂકો એથી ત્રણ તોલા જેટલો લેઈ અઢી તોલા સાકર અને ત્રીશ તોલા પાણી સાથે એક ઢાંકણું ઢાંકેલા વાસણમાં દશ મિનિટ સુધી ઊકાળી ગળી લીધા પછી તેમાં દુધ મેળવી પીવાથી સ્વાદમાં સુગંધિમાં અને રચિમાં ચાહા સાથે એટલું બધું મળતાપણું આવે છે કે અગ્નિપ્રેયે માણસ તે ખરેખરી ચાહાજ છે એવું માનવાની ભૂલ પણ કરે છે. વળી ખરી ચાહા પીવાથી જ્યારે અનેક પ્રકારના અવગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે આ “આયુર્વેદિક ચાહા” પીવાથી અનેક જાતનાં દરદો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખરી ચાહાનું બંધારણ જો નહિ છુટી શકે એવી ખરાબ હાલતમાં પડ્યું હોય તો તે પણ વગર મુશ્કેલી-એ છુટી જાય છે. આ મિશ્રણ એટલું બધું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે— પોટાસ આયોડીડ નામની ખરાબ રચિવાળી દવા પણ તેની જોડે સહેલાઈથી લેઈ શકાય છે. આ મૂળીઆ જેટલાં તાજાં હોય તેટલાં વધારે સ્વાદિષ્ટ, સુગંધિયુક્ત અને ગુણકારક થઈ પડે છે, માટે બનતા સુધી તે તાજાંજ મેળવવાં જોઈએ.

અનંતમૂળ દશ તોલા લેઈ સારી પેઠે કચરી સાઠ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે જિતારી ચાર કલાક ઢાંકી રાખી પછી તે પાણીને ગાળી લેઈ તેમાં સીત્તર તોલા ખાંડેલી સાકર નાંખી ધીમા તાપે શરબત બનાવવું. આ શરબત બાળકોને બહુ ફાયદો કરે છે, અને તેથી હાલમાં નીકળેલાં વિ-

વિધ જાતનાં ખાલામૃતો પૈકી ધણુંખરાં તો આ રીતેજ તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય છે.

સારિવાદિ ચૂર્ણ—વીશ તોલા અનંતમૂળ, દશ તોલા શતાવરી, દશ તોલા રાસ્ના, દશ તોલા ચોપચીની, પાંચ તોલા જેઠીમધનાં મૂળ, પાંચ તોલા હરડેદળ, ચાર તોલા વાવડીંગના તાંદળા, પાંચ તોલા મીંઢીઆવળ, ત્રણ તોલા તજ, ત્રણ તોલા ઉપલેટ, એક તોલા લવિંગ, અને અઢી તોલા મોથ એ બધાંને સાથે મેળવીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણમાંથી સવાર, સાંજ ૦૧ તોલા જેટલું શાકી ઉપર દુધ પીવાથી પ્રદર, પ્રમેહ, જીર્ણતાવ, નબળાઈ, ઝાડાની કમજોરતા, મંદાગ્નિ, નળબંધ વાયુ, આફરો, લોહી બિગાડનાં દરદો વિગેરે દુર થાય છે. પથ્ય પાળવાની જરૂર નથી. પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો ખોરાક વાપરવો.

તામ્ર ભસ્મ—ઉપલસરીનાં મૂળ અને ભોંયરીંગણીના પંચાંગને સાથે ખાંડી બનાવેલી લુગદીમાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંબાનાં પતરાં રાખી કપડમાટી કરી ગળપુટમાં ડુંકવાથી એકાદ, બે પુટમાં ભસ્મ થાય છે, જે ખાંસી, દમ, જીર્ણતાવ વિગેરેમાં સારું કામ બજાવે છે. અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી અજીર્ણ, ચુંક, શૂળ વિગેરેને દુર કરે છે.

અનંતમૂળના ગુણોની દેશી વૈદ્યોના મુખથી પ્રસંશા સાંભળી અનેક વિદેશી ડૉક્ટરોએ પોતાના દરદીઓ ઉપર અજમાયશ લેવાથી તેઓની ખાત્રી થઈ છે કે છેક અસાધ્ય રિચિતિએ પહોંચેલાં જે જાતનાં લોહી બિગાડનાં દરદો વિદ્વાયતી સારસાપરેલાથી સારાં થતાં નથી

તેઓ આ ઔષધિથી અજ્ઞ રીતે સારાં થાય છે અને તેથી તેઓ વિલાયતી સારસાપરેલાના બદલે આ ઔષધ એટલે “ભારતીય સારસાપરેલા” માંથી જે અનેક તરેહની બનાવટો તૈયાર કરી પેટન્ટ ઔષધો તરીકે પોતાના દરદીઓમાં વાપરવા લાગ્યા છે તે પૈકી મુખ્ય બનાવટ નીચે મુજબ છે.

ભારતીય સારસાપરેલા—ચૌદ તોલા અનંતમૂળ, ચૌદ તોલા ચરીઆતુ, અને સીન્કોના કે જેમાંથી કિનાઈન બનાવવામાં આવે છે તેની છાલ ચાર તોલા લેઈ એ બધાને ખોખરાં કરીને છશેર ગરમ પાણી સાથે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં પાંચ, છ કલાક બીંજવી રાખ્યા બાદ ધીમી આગથી ઊકાળતાં જ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેઈ પછી એ પાણીમાં વિલાયતી સારસાપરેલા એટલે “એક્સ્ટ્રાક્ટ જમેકા સારસાપરેલા લીકનીડ” ચાર તોલા, રેક્ટીફાઈડ સ્પિરિટ (એ નામનો ઊંચો જાતનો વિલાયતી પીવાનો દારૂ) એક અઘોળ અને પોટાસ આયોડીડ ૯૦ ધર્જાબાર મેળવી બાટલીમાં ભરી મજબુત રીતે મુખ બંધ કરવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ એક રૂ. ભાર જેટલું લેઈ થોડા દુધ કે પાણી સાથે મેળવી પીવાથી પારો ખાવાથી કાંવા બીજા હરકોઈ કારણથી અશુદ્ધ થયેલું રક્ત સુધરી જઈ અનેક દરદો દુર થાય છે.

આકડો.

સં. અર્ક, મ. ર્ક, મદાર, હિં. આક, લા. Calotropis procera.

વર્ણન—આ ઝાડ દરેક ઠેકાણે થતાં હોવાથી તેનું વર્ણન આપવામાં આવતું નથી, એની લાલ તથા ઘોળી એવી બે જાતો થતી હોય લાલ જાત દરેક જગ્યાએ સહેલાઈથી મળી શકે છે માટે અત્રે લખવામાં આવેલા ગુણો લાલ આકડાનાજ સમજવા.

જડીબુટ્ટી તરીકેના ઉપયોગ—એનાં મૂળીઆંની છાલ ઈંચિજ દવા આઈપીકાક્યુઆનાની માફક મરડાના દરદ ઉપર ઘણી અકસીર માલુમ પડી છે અને તેથી તેના નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

આકડાના મૂળની છાલ સોળ તોલા, જીંડ આઠ તોલા, જવ-ખાર ચાર તોલા, નાગરમોથ આઠ તોલા અને અશીણુ ચાર તોલા લેઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે ઘુંટી બે, બે રતીની ગોળી-ઓ વાળવી, અને દિવસમાં ત્રણ વખત એટલે સવારે, બપોરે તથા સાંજે એ દરેક સમયે એક, એક ગોળી પાણી સાથે લેવી. આ ઔષધ વાષરતા પહેલાં એરંડીઆ તેલનો જીલ્લાખ લેવો, અને કેવળ દુધ, ભાત કે દહીં ભાતનોજ ખોરાક રાખવો જેથી સાદો ઝાડો, મરડો, તેમજ લોહી અને ષર પાયવાળો મરડો દુર થાય છે.

ઔષધમાં વાષરવા લાયક આકડાની છાલ મહત્ત્વ કરવાની ઊત્તમ રીત એ છે કે ખાસ ઊનાળાની મોસમમાં જેમ બને તેમ મોટા ઝાડનાં જડાં મૂળ કાઢી લાવી એકાદ, બે દિવસ છાંયડે રાખી મૂકી પછી તેઓના ઉપરની માટી અને ધૂળવાળી નિર્જીવ છાલ કાઢી નાંખી અંદરનાં ભાગની ચોખ્ખી છાલને કુટી કપડછાણુ કરી એક મજબુત ખુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવી. બરાબર ચોખ્ખી છાલમાંથી બનાવવામાં આવેલી બૂટ્ટીનો રંગ ચોખ્ખાના લોટને મળતો હોય છે અને પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ તેમાં યથાસ્થિત રીતે સમાએલી હોય છે.

મરડાના દરદને દુર કરવામાં જેવી અજ્ઞ રીતે આ ઔષધિ કાર્ય કરે છે, તેવીજ રીતે શ્વાસ નલિકાનાં દરદો ઊપર પણ તેની અસર ઘણી સરસ થાય છે, વળી તે ઠાલા કફનું શમન પણ કરે છે, અને તેથી ખાલી ઊધરસ, દમ, રક્તપિત્ત, ઊરક્ષત અને ક્ષયની ખાંસી-માં આપવાથી સારો ફાયદો બતાવે છે. આ કામ માટે ખાસ નીચેની બનાવટો વપરાય છે.

આકડાના કુલનાં રવાયડાં અને સિંધવ એ દરેક ચાર, ચાર ચાલ, અશીણુ એક વાલ અને અજમો અડધો તોલો એ બધી ચીજો ખાંડી ભેગી મેળવીને તેની ચણુ જેવડી ગોળીઓ કરવી. કેટલીએક વખતે દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને જો ગરમ પડે તેમ હોય તો અજમો નાંખવાના આદતો પણ નથી. આ ગોળીઓમાં આકડો સમાએલો છે, જે ઠાલા કફનું શમન કરે છે અને સિંધાણુ કફની ચીકાસને તોડીને સેહેલાઈથી બહાર નીકળી આવવા યોગ્ય કરે છે તેથી ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે શ્વાસોશ્વાસની જે ક્રિયા શરીરમાં ચાલ્યાં કરે છે, તેના લીધે એ કફ બહાર નીકળી આવે છે. આવી રીતે કફ બહાર નીકળતાં વધારે ઊધરસ થવાની જરૂર છે અને વધારે ઊધરસ આવવાથી દરદીની છાતી ન દુઃખે અને તેને વસમું ન લાગે તેટલા માટે અશીણુ જેવી પીડાશામક દવાની તેની સાથે યોજના કરવામાં આવી છે. જ્યારે દમ ચઢે છે ત્યારે ઊલટી કરવાથી કફ બહાર નીકળી જઈ દમની શાન્તિ થાય છે એ વાત જાણીતી છે અને એવોજ વમન ગુણ આકડામાં રહેલો હોવાથી તે તીક્ષ્ણ દમના સોજને બેસાડે છે. આવી રીતે દમનો જુસ્સો બેસી ગયા પછી ફરીને ન ઊપડે તેના માટે ત્યારબાદ નીચેની બનાવટ આપવામાં આવે છે.

આકડાનાં રવાયડાં એટલે કુલની મીંજે એકસો પચ્ચીશ અને જમણ, જવંત્રિ, લવિંગ તથા અકલગરો એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈ સાથે મેળવી ખાંડી, ખરડા કરી બે, બે આનીભારની ગોળીઓ વાળવી, અને દરરોજ સવાર, સાંજ એક, એક ગોળી પાણી સાથે આપવી.

હાલની નવી શોધથી જણાયું છે કે એનાં કુલોનાં રવાયડાં અને મરીઆં સરખા ભાગે લેઈ પાંચ, પાંચ ઘઉંભારની ગોળીઓ વાળી દિવસમાં ચાર વખત દરેક વખતે એક, એક ગોળી આપવાથી દમ, હીરટીરીયા, વાઈ અને ખેંચતાણુનાં દરદોમાં ઘણોજ સારો ફાયદો થાય છે.

વધી ગએલા અજીર્ણના દરદમાં આ ઔષધ ઘણુંજ ગુણકારી છે અને વળી હોજરીમાંના વિદગ્ધ પદાર્થો તથા નહી પચેલા પદાર્થોને પચાવવામાં તથા ઝાડાવાટે બહાર કાઢવામાં ઊત્તમ કાર્ય કરે છે: જેથી ગુદમ, ચુંક, રાળ, પીડ, અજીર્ણ વિગેરેના માટે પણ તેનો નીચે મુજબ વિધિથી ઉપયોગ થાય છે.

આકડાના પાંદડાં એકસો, કરંજનાં પાંદડાં એકસો, વરણાની છાલ ચાલીશ તોલા, થોરનાં ડીશં એકસો તોલા, ભોંયરીંગણીનાં ડોડવાં એકસો, કુંવરનું પાકું આઠ તોલા, ગુગળ બે તોલા, લસણ વીશ તોલા, સિંધવ વીશ તોલા, કાંકયની છાલ વીશ તોલા, સંચળ બાર તોલા, સુંક, મરીઆં તથા લીંડીપીંપર એ દરેક સાત, સાત તોલા, કાયજુણ આઠ તોલા, સમુદ્રનું લુણ ચાળીશ તોલા, ખીડલુણ ચાર તોલા, અજમો અને અજમોદ એ દરેક બે, બે તોલા, હીંગ ચાર તોલા, જીં ચાર તોલા, શાહજીર ચાર તોલા, રાઈ સોળ તોલા અને ચિત્રો બત્રીશ તોલા લેઈ આ બધાંને ખાંડણીથી ખાંડી તેમાં

બત્રીશ તોલા આકડાનું દુધ અને સોળ તોલા સરસીયું તેલ ઉમેરી એક હાંધામાં ભરવું અને તે હાંધાના મહોડા ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી સાંધો બંધ કરી ચુલે ચઢાવી નીચે દેવતા સળગાવવો. જ્યારે બધી ચીજો બળીને રાખ થઈ જાય ત્યારે નીચે ઊતારી એ રાખને બાટલીમાં ભરી રાખવી. અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે આડધા તોલા જોટલી લેઈ છાશ સાથે મેળવીને પી જવી.

વિદ્વાન્ ચિકિત્સક રત્ન બંગસેને પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવેલો અર્શના વ્યાધિને નાબુદ કરનારો એક લેપ કે જે ઘણોજ અકસીર હોવાથી “સીદ્ધલેપ” ના નામથી ઓળખાય છે તેની બનાવટ આ મુજબ છે.

લીંડીપીંપર, હળદર, શંખની ભસ્મ, સાળખાર, કણજનાં ખીજ અને પાંદડાં, સિંધવ, નગોડનાં પાંદડાં, ચણોડીનાં ખીજ, નાગકેસર, મોરયુયુ, ધંતુરો, કુકડાની હગાર, અજમો અને કુકડવેલનાં ખીજ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરી પછી થોર, આકડો અને ગાયના દુધની ભાવના આપી વારંવાર ખરલ કરીને અર્શ ઉપર લેપ કરવો.

ખાંસી માટે—તેની નીચે મુજબની બનાવટ પણ વપરાય છે.

અજમો આડ તોલા, હરડેદળ, બીડલવણ, ખેરસાર, સિંધાલુણ, હળદર, ઉપલેટ, ભારંગ મૂળ, એલચી, ટંકણ, કાયફળ, અરડુસી, અલેડાનું મૂળ, જવખાર, સાળખાર એ દરેક ચાર, ચાર તોલા અને આકડાનાં કુલ સોળ તોલા એ બધાંનું ચૂર્ણ કરીને તેને કુંવરનાં રસની ભાવના દેવી. પછી એક હાંધીમાં ભરી મહોડું ઢાંકી કપડમાટી કરી ચુલે ચઢાવી અગ્નિ સળગાવી રાખ કરવી જે મધ સાથે ના થી

ના તોલા જેટલી ચાટવી.

“ઈન્ડીઅન ડ્રગ્સ એન્ડ પ્લેન્ટ્સ” — નામે ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—

With black pepper twice a day in jaundice; given in half a seer of whey of milk with half a drachm of sodium carbonate jaundice is said to be cured within a week.

આકડાનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દશ ધજા ભાર, મરીઆનો ભૂકો દશ ધજાભાર અને સોડાબાયકાર્બોન અથવા તો ચોખ્ખો સાજીખાર ત્રીશ ધજાભાર સાથે મેળવી એક પડીકું કરવું અને વીશ તોલા છાશમાં નાંખીને પી જવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી કમળાનું દરદ એક અઠવાડીઆની અંદરજ નાબુદ થાય છે એમ કહેવાય છે.

A powder of the dried leaves is dusted on ulcers to promote healthy action or mixed with oil it is applied with a liquid paste to old sores and ulcers.

સુકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ચાંદી, ચાંદાઓ ઉપર રૂઝ આવવાનું કાર્ય ઝડપથી થવાને માટે ભભરાવવામાં આવે છે અથવા તો તેલ કે મલમ સાથે મેળવીને જીનાં ચાંદાં અને તેના સોજા ઉપર ચોપડાય છે.

જીનાં ચાંદાં કે જે નાડી પ્રણ કિંવા નાસુરના નામે ઓળખાય છે, અને જેનું રસી નીકળવાનું હિંદ્ર અત્યંત સાંકડું હોવા-

થી પુરતી રસી નહિ નીકળી શકવાથી સાફ નહિ રૂઝાતાં ભરનીંગળ થયાં કરે છે, અને તેથી છેવટે કંટાળીને શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડે છે તેના માટે આ અકસીર ઈલાજ છે, કારણ કે આકડાના સ્પર્શથી પ્રણુનું છિદ્ર પહોળું થાય છે, અને તેથી તેમાંની રસી ઊંડી ઉતરી નસોમાં ન જતાં બહાર નીકળી જાય છે જેથી પ્રણુ રૂઝાઈ જાય છે.

રસી નીકળવાની સાથે રૂઝ આવવાના કાર્યમાં પણ સહાયકારક થઈ પડે તેનાં બીજાં ઔષધોના સંયોગવાળો આ વનસ્પતિનો એક પ્રયોગ “અનુભૂત યોગ માલા” નામના ગ્રંથમાં જણાવેલો છે, જેને અનુભવ લેતાં અકસીર માલમ પડવાથી આ સ્થળે આપવો ઊચિત ધારીએ છીએ.

સરસીયું તેલ સોળતોલા, ગાયનું ધી આઠ તોલા અને આકડાનાં પાંદડાંનો રસ ૯૬ તોલા સાથે મેળવી ધીમા ધીમા અગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈને તેલ અને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ તે તેલ ગરમ હોય તે વખતે તેમાં આકડાનાં સુકાં પાંદડાંનું કપડે ચાળેલું બારીક ચૂર્ણ ચાર તોલા, પારો અને ગંધક સરખા ભાગે લેઈ સારી પેઠે ધુંટીને કરેલી કળળી એક તોલો, સિંદુર ૦.૧૧ તોલો, તથા હરતાલ, મનસીલ, હળદર, સોનાગેર અને સરસવનું ચૂર્ણ એ દરેક પણ અડધો, અડધો તોલો મેળવી મલમ ભરવાની બાટલીમાં ભરી રાખવું, અને પછી જ્યારે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે ગરમ કરીને ચોપડવું.

આસંધ.

સં. અશ્વગંધા, હિં. અસગંધ, મ. આસગંધ, કંચુકી, ગુ.
આહન, આસંધ, આસોંદ, ઘોડાઆહંધ, લા. વીયનીઆ, સોમ્નીફેરા
Withania somnifera.

વર્ણન—ઘોડા આહંધના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઊગી આવે
છે, તેમજ ઘણીખરી જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એ છો-
ડવા બેથી ચાર ફીટ ઊંચા વધતા હોય એમાં રીંગણીની પેઠે કટ-
લીએક શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, એનાં પાંદડાંનો આકાર ઊભી
રીંગણીનાં પાંદડાં જેવો હોઈ, કુલ્લધંટ જેવા આકારનાં, ઝીણાં પીળાશ
સેતા લીલા રંગનાં હોય છે, અને ફળો પોપરીના જેવાં હોય છે.
એમાં ચોમાસાની આખરે અને શિયાળાની શરૂઆતમાં ઘણુંકરીને ફળ
જેવામાં આવે છે.

બજારમાં ગાંધીઓના ત્યાં આસંધના નામથી જે મૂળ વેચાય
છે તે આ વનસ્પતિનાં નહિ, પરંતુ તેની પંજાય તરફ થતી કોઈ
ખીજ ભતનાંજ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિના નિધંટમાં અનેક
ગુણો બતાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ શોદલ નામના વૈદ્યે તેનો એક
ખાસ ગુણ બતાવ્યો છે અને તે એ છે કે:—

અશ્વગંધા પત્ર છેપો ગ્રન્થિગણ્ડાપચીહરેત્ ॥

આસંધનાં પાંદડાંનો લેપ ગાંઠ, ગલગંઠ અને અપચી નામની
અંધીને દુર કરે છે. જો કે શોદલે તો આ વાત ઘણાં વર્ષો પૂર્વેજ

જાણવી હતી, છતાં તે વિશેષ પ્રસિદ્ધમાં નહોતી; પરંતુ હાલમાં ચાલતી મરકીની ગાંઠ ઉપર એનાં મૂળીઆંનો લેપ અકસીર માલમ પડે. ચાથી “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા પોરબંદર સ્ટેટના ફોરેસ્ટ ખાતાના માજી ક્યુરેટર મહાશય જ્યકૃષ્ણ ઈન્દ્રજી તરફથી સદરહુ સ્ટેટના સને ૧૯૦૩ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૬મી તારીખના ગેઝેટમાં એક જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેના સાર એવો છે કે:-

આશરે સાતેક વર્ષ ઉપર એક જૈન સાધુએ એક જડીનો આશરે બે ઈંચ લાંબો અને દોઢ ઈંચ પહોળો એક કડકો પોરબંદરની પાંજરાપોળના મરહુમ મેનેજર શેઠ જ્યંદ સાવડીઆને આપેલો હતો, અને ગમે તેવી ગાંઠ ઉપર એ ચોપડવાથી તે ગાંઠ ઝુટી જાય છે અને આરામ થાય છે એમ તેને કહ્યું હતું. એ સાધુ ગયા બાદ દેટલાએક મહીના પછી કમનસીબે પોરબંદરમાં સંવત ૧૯૫૪ની સાલમાં મરકી ચાલી. ત્યારે મરકીની ગાંઠ ઉપર સદરહુ જ્યંદ શેઠે એ જડીનો ઉપયોગ કરેલો, જેથી ચાર, પાંચ શપ્તોની ગાંઠો ઝુટીને આરામ થયેલો. પછી જ્યારે એ જડીનો માત્ર ૦.૫ ઈંચ જેટલો કડકો બાકી રહ્યો, ત્યારે તેણે તે વખતના અહીંના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર સાહેબ ડૉક્ટર હરી શ્રીકૃષ્ણ દેવને એ કડકો દેખાડ્યો અને તેના ગુણ સમજાવી વાત કરી. ત્યારે તેઓ સાહેબે સદરહુ શેઠને મારી પાસે એ જડીની પરીક્ષા કરાવા સાર મોકલ્યા. આ જડી સુધતાંજ મને આસંધના મૂળીઆ જેવી વાસ આવી, તે ઉપરથી આ સંસ્થાનના નવા ખાગમાંથી આસંધનું મૂળીયું કાઢી મંગાવી એ જડીના કડકા સાથે તેની વાસ, સ્વાદ અને આડો કાપ આધગ્લાસથી જોઈ મેળવી જોતાં સરખાં લાગ્યાં. જે ઉપરથી આસંધના મૂળનો એક મોટો કડકો જ-

થયંદ શેઠને એજ રીતે વાપરવા આપ્યો અને ડૉક્ટર સાહેબ દેવ. અને કમ્પાઝિન્ડર મી. નરોતમે તેમજ આસીસ્ટન્ટ ડૉક્ટર મી. મણી-શંકરે પણ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર તેને અજમાવતાં સારી અસર જોવામાં આવી, અને ૧૫ ખારવા, ૪ ભોઈ, ૬ તળીયા, બે સીંધી, એક મતવો, ચાર બ્રાહ્મણ અને દશ લુહાણા સારા થયા. વળી સં. ૧૯૫૬ની સાલમાં બીજી વખત અને સંવત ૧૯૫૮ની સાલમાં ત્રીજી વખત મરકી આવી ત્યારે પણ ઘણી ગાંઠો સારી થઈ હતી. વળી આસ-ધનાં મૂળીઆં મરકીની ગાંઠ ઉપર ચોપડાય છે એ વાત ઘણા લોકોની જાણમાં આવતાં લોકો પોતાની જાતે પણ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

સને ૧૯૦૨ના ડીસેમ્બર માસમાં અમદાવાદમાં ભરવામાં આવેલા પ્રદર્શનમાં આ મૂળીઆં મુકવામાં આવ્યાં હતાં, અને તે જોવા આવનારા ઘણા વૈદ્યો તથા બીજા ગૃહસ્થોને મરકી ઉપર તેનો ગુણ કેવો છે તે સમજાવવામાં આવ્યું હતું, તેમજ અજમાયશ માટે બે મૂળીઆં વડોદરા કલાભૂવનના રસાયનશાસ્ત્રી મીસ્તર મોતીલાલ છોટાલાલ ત્રિવેદીને આપવામાં આવ્યાં હતાં. જેની અજમાયશ લેઈ સદરહુ રસાયણશાસ્ત્રી પોતાના તા. ૧૩-૧૦-૧૯૦૩ના પત્રમાં લખે છે કે એ મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી દશ કેશ સારા થયા છે.

મુંબાઈ સમાચાર વિગેરે કેટલાંએક પત્રોમાં આ મૂળીઆંની જાહેર ખખર છપાવાથી કાઠીઆવાડ, કચ્છ, સિંધ, ગુજરાત, મારવાડ, દક્ષિણ અને ઊત્તર હિન્દુસ્થાનના કેટલાંએક ગૃહસ્થો તરફથી આ મૂળીઆં મંગાવવામાં આવતાં આ સંસ્થાન તરફથી તે ખેરાત તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

આ મૂળીઆનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે તાજાં મૂળીઆને પાણીમાં ધસીને તેને ચંદનની માફક ગાંઠ ઉપર ચોપડવાં, તથા ગાંઠની આગુબાગુ ન્યાં સુધી સોજો હોય અગર જગ્યા લાલ થઈ હોય તેટલા સુધી ચોપડવાં. આ લેપ સૂકાયા પછી તણાય છે, અને તેથી ફેલાએલો સોજો અગર ગાંઠ ઘણુંકરીને એક મધ્યખિંદુમાં એકઠો થઈને ઉપર તરી આવે છે. જેમ જેમ ગાંઠ ઉપર આવતી જાય છે તેમ તેમ આજારી બેશુદ્ધિમાં હોય તો શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે અને આખરે ગાંઠ પાકી કુટ્ટી જાય છે. આવી રીતે ગાંઠ કુટ્ટયા પછી તેની આગુબાગુએ આ મૂળીઆનો લેપ અને ગાંઠના મૂખ ઉપર ઘર્ષિના લોટની પોટીસ મુકવાથી પડે ખેંચાઈ નીકળી જાય છે. અને છેવટે સાદા મલમની પટ્ટી લગાડવાથી ગાંઠ રૂઝાઈ જાય છે. મરહીની ગાંઠ ઉપર ચોપડવાને માટે આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે પીવાની દવા તરીકે પ્રેફેસર ગજજરનું પ્લેગ મીકશ્વર અથવાતો ખીજ કોઈ યોગ્ય દવા વાપરવામાં આવે તો વિશેષ શાયદો થાય છે.

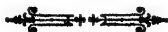
ગિંટકંટો.

સં. ગિંટકંટો, હિં. ગિંટ કટીરા, મ. ગિતાંડી, ગુ. ગિંટકંટો, કાંટા શળીઓ, ઇંગ્. થિસ્ટલ, લા. એકીનોપ્સ એકીનટસ.

વર્ણન—એના છોડવા એકથી અઢી ફુટ સુધી ઊંચા થાય છે, અને તે શિયાળે જોરમાં હોય છે. ઘણા ભાગે એ પથ્થર અને રેતી-વાળી જમીનમાં ઊગે છે, અને ફુલ ન આવ્યાં હોય ત્યાં સુધી દાર-

ડીઆ એખરાના છોડ જેવા જણાય છે. એનાં ફળ, ડાળીઓ, પાંદડાં અને આખા છોડવા ઉપર લાંબા તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે. પાંદડાં લાંબાં, કાંટાવાળાં અને કોર ઉપર વિભાગિત હોય છે. કુલો શીઘ્ર જંબુડા રંગનાં કાંટાવાળી ગોળ દડીમાં આવે છે, અને ફળની ઉપર કાંટાનો ગુચ્છ હોઈ તે દરેક કાંટા નીચે એક, એક ખીજ જવના આકારનું પલ્લુ તેથી નાનું હોય છે.

ઉપયોગ—એક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ મધ્યકાળના વૈદ્યોના સમયમાં તેનો એક ચમત્કારીક ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો હતો; અને તે એ હતો કે પ્રસવ સમયે જ્યારે કોઈપણ સ્ત્રી અત્યંત કષ્ટાતી હોય અને અનેક ઉપચાર કરવા છતાં પણ પ્રસવ ન થતો હોય તેવા પ્રસંગે એનાં મૂળ પાણી સાથે ઘસીને એક તોલા જેટલા પ્રમાણમાં પીવાથી તરતજ પ્રસવ થતો હતો. કેટલાએક સમય સુધી આ ઈલાજ ગુપ્તપણે વપરાયા પછી પરોપકારાર્થે શેઠલ નામના વૈદ્યે પોતાના રચેલા નિઘંટ મારફતે પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યો, ત્યારથી આજ સુધી સંસ્કૃત જાણનારા અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ તેનો અનુભવ લીધો છે, તેમજ અમે પણ અનેક પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરી જોયો છે; અને પ્રસવ સમયના કેટલાએક વિકટ પ્રસંગો કે જેમાં દા-યણો નિરાશ થવાથી મીડવાઈફોને બોલાવવાની ધામધુમ ચાલી રહેલી હતી તેવા સમયમાં પણ એના ઉપયોગથી સઘળી મુશ્કેલીઓ દુર થઈ સુખે પ્રસવ થયેલા છે. દરરોજ દષ્ટિ આગળ આવતી એક સાધારણ વનસ્પતિમાં પણ આવો દીવ્ય ગુણ સમાએલો છે, એ જાણી દરેક વાંચકને કુદરતની અગાધ લીલાનું જ્ઞાન થયા સિવાય રહેશે નહિ.

ઐરંડા.

સં. ઐરંડ, હિં. અંડ, મ. ઐરંડોલી. બં. ભેરંડા, ફ્રા. બે-
દંજર, ગુ. ઐરંડો, દીવેલો, ઈ. કેસ્ટર આઇલાન્ડન્ટ લા. Ricinis
communis.

[વવરણ—ઐરંડાનાં બીજમાંથી તેલ નિકળતું હોવાથી દરેક
સ્થળે તેનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં વાવેતર થાય છે જેથી વિશેષ ઓળખાણ
આપવાની જરૂર નથી. એની મોટી તથા નાની એમ બે જાતો થાય
છે. મોટી જાત પારસ ઐરંડાના નામથી ઓળખાય છે. અને નાની
જાત ઐરંડી કહેવાય છે. વળી એના કેટલાએક છોડવાઓના થડનો
રંગ લાલ અને કેટલાએકનો ઘોળો ભૂરો હોય છે, જેથી પણ તેની
લાલ અને ઘોળી એમ બે જાતો મનાય છે, પરંતુ એ બધી જાતોના
ગુણ દોષ લગભગ એક સરખાજ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—જન્ને પ્રકારના ઐરંડા મધુર, ગ-
રમ, ભારે તથા શુભ, સોજા, કમ્મર અને પેટનાં દરદો, માથાની
પીડા, ઊદરરોગ, તાવ, અંડવૃદ્ધિ, શ્વાસ, કફ, આદરો, ખાંસી, કોઢ
અને આમ વાયુને મટાડનાર છે એમ ભાવ મિશ્ર વિગેરે પ્રાચીન
ગ્રંથકર્તાઓ જણાવે છે, પરંતુ જડીબુટ્ટી સંગ્રહિ શેઠખેળ કરનારા-
ઓને તેમાં એ ઉપરાંત નીચેના અદ્ભુત ગુણો માલમ પડ્યા છે.

નાશ પામેલું ધાવણ પુનઃ ઉત્પન્ન કરવું—કોઈ, કોઈ સ્ત્રી-
ઓને જ્યારે ધાવણ આવતું એકદમ બંધ પડી જાય છે, ત્યારે ભૂત,
પ્રેતના બ્હેમમાં પડી બાધા, આખડી રાખવામાં ફસાય છે, તેવા પ્ર-
સંગે ઐરંડાનાં પાંદડાં એક બાચકો લેઈ તેને આડ, દશશેર પાણી

સાથે એકાદ કલાક ઊઠાળવાં, અને પછી સ્ત્રીની છાતી ઉપર તે પાણીની પંદર મિનિટ સુધી ધાર કરી ત્યારબાદ એ બધાએલાં પાંદડાંને ઝીણું વાટી પોટીસ બનાવી છાતી ઉપર લગાડવી જેથી થોડાજ કલાકોમાં ધાવણનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે.

ઓસાળનો અકસીર છલાજ—ચોમાસાના સમયમાં ખરાબ કાદવમાં ચાલવાથી પગની આંગળીઓ સડી જાય છે જેને “ઓસાળ થયો છે” એવા નામથી લોકો ઓળખે છે, આ દરદ ઉપર એરંડીયું તેલ નીચે બતાવેલાં ઔષધો સાથે વાપરવાથી તુરંત આરામ થાય છે.

લોઢાના કાટોડા અને સુકાં આમળાં એ બે ચીજો સરખા બાગે લેઈ ખારીક વાટીને ચૂર્ણ કરવું અને પછી તેને છાશની આછ એટલે કરી ગયેલી છાશને હલાવ્યા સિવાય ઉપર ઉપરથી નીતારી લીધેલી પાણી જેવી છાશ સાથે મેળવી લોઢાની કઢાઈમાં નાંખી ધીમા અગ્નિથી ખદખદાવતાં શીરા જેવું થાય ત્યારે ભોંય ઊતારી એક દિવસ રહેવા દેઈ બીજા દિવસે તેમાં એરંડીયું તેલ મેળવીને દરદવાળા બાગ ઉપર ચોપડવું.

મહીકાંઠામાં આવેલા દધાલીઆ તાલુકાના મહેરબાન ઠાકોર સાહેબ શ્રી અમરસિંહજી સાહેબે આ પ્રયોગનો સેંકડો દરદીઓ ઉપર અનુભવ લીધેલો છે, અને તે દરેક પ્રસંગે એક સરખોજ અકસીર માલમ પડ્યો છે. બેશક! કોઈ વૈધરાજ અગર ડૉક્ટર સાહેબના અનુભવમાં આવો રામબાણુ પ્રયોગ આવ્યો હોત, તો તેને પોતાની એક પેટન્ટ દવા બનાવી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો અચ્છો તડાકો જમાવ્યો હોત! પરંતુ સદરહુ ઠાકોર સાહેબે સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થને વિશેષ

ફેળદાયક સમજી ખુદ્દા દીક્ષે આ પ્રયોગ અમને બતાવ્યાથી સ્વાર્થ
 વૃત્તિને અલગી કરી અમારી તરફથી પણ જનહિત કાળે પ્રસિદ્ધ કર-
 વામાં આવ્યો છે.

અંકોલ.

સં. અંકોટ, હિં. ઢેરા, મ. અંકોલી, બં. આંકડ, ગુ. અં-
 કોલ, આંકલો, તે. ઉડીકે, લા. *Alangium Lamarckii*.

વર્ણન—એનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્થાનનાં જંગલોમાં થતાં હોઈ
 તે પાંચથી પચ્ચીસ ફુટ સુધી ઊંચા વધે છે. એની શાખાઓનો રંગ
 ઘણું કરીને ઘોળો હોય છે, પાંદડાં ચારથી છ ઈંચ લાંબાં અને એકથી
 બે ઈંચ પહોળાં તથા લીસાં હોય છે, તેઓનો આકાર તળીએથી
 લાંબી ટુંકી કોરવાળો અને મથાળેથી ખુદ્દી અણીવાળો હોય છે. પાં-
 દડાંની ઊપરની સપાટીનો રંગ શીકો લીલો અને નીચેનો સહેજ પી-
 ણાશ લેતો હોય છે. અતિ કોમળપાન ઊપર વાળની રૂંવાટી હોય છે,
 પાંદડાંનો વાસ ઊંચ અને સ્વાદ ખટાશ લેતો કડવો હોય છે. શિયાળો
 ઉતરતાં એને ખરી ગએલાં પાંદડાંના ખૂણામાંથી ઘોળા રંગનાં ઘણું
 કરી બે, બે ફુલનાં જોડકાં નીકળી આવે છે, જેનો વ્યાસ એકથી
 દોઢ ઈંચ જેટલો હોય છે, અને સુગંધિ જાંઘનાં ફુલોને મળતી હોય
 છે. ફુલો કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે, અને ઉપરની
 છાલ ચીવટ હોય છે; પરંતુ વૈશાખ, જેઠમાં જ્યારે તેઓ પાકે છે
 ત્યારે જંખુ જેવાં કાળાં થઈ જાય છે અને છાલ એટલી બધી નરમ
 થઈ જાય છે કે તેને સહેજ દાખતાં તેમાંથી કાંજ જેવો રસ અને

ગર્ભ બહાર નીકળી આવે છે. એ ગર્ભની અંદર એક ઘેરા લુરો રંગનો કડીલુ ઢળીઓ હોય છે, જેને તોડતાં તેમાંથી એક બીજ નીકળે છે. આ બીજ ઉપરની છાલ પાતળી અને કીકા બદામી રંગની હોય છે, જેને નખ વડે ખરપી નાખતાં અંદરથી ઘોળા રંગનું રસ ભર્યું અને જાણે તેની અંદર તેલ હોય તેવું મીજ દેખાય છે. ફળનો વ્યાસ ચારથી પાંચ લાઈન અને બીજનો બેથી ત્રણ લાઈન હોય છે. આ ઝાડ ઘણા ભાગે પુષ્કળ ફાંટાવાળાં થાય છે.

ગુણદોષ—વાન્તિકારક, રેચક, શોષક, રોપણ, સ્વેદલ, વિષહર, જ્વરદ્ધ અને સોથદ્ધ.

ઉપયોગ—આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે, અને ગુદાં ગુદાં અનુપાનોથી તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

સર્પદંશ ઉપર—એનાં મૂળની છાલ દશ તોલા લેઈ અધકચરી ખાંડીને ૧૬૦ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તેમાંથી દર ૦૧ કલાકે પાંચ તોલા લેઈ ગાયના ગરમ કરેલા પાંચ તોલા ધી સાથે મેળવી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉલટીદ્વારા નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે ઝેર ઉતરી જાય નહિ ત્યાં સુધી ક્રિયા ચાલુ રાખવી અને ત્યારબાદ એક અઠવાડીઆ સુધી દરરોજ લીંબડાની ચાર તોલા અંતરછાલને ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તેમાં અંકોલનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ પાવલીભાર નાખી દિવસમાં બે વખત પાવાથી શરીરમાં મંદ સ્વરૂપે રહેલો ઝેરનો શેષ વિકાર પણ નાશુદ થાય છે.

વછનાગ—વધુ પ્રમાણમાં અપાઇ ગયો હોય અને તેથી ઝેરી ચિન્હો જણાતાં હોય તો પણ ઉપર મુજબ વિધિથી તૈયાર કરેલો ક્વાથ ધી સાથે ત્રણ, ચાર વખત આપવાથી ઝેરી અસર નાબુદ થાય છે.

હડકાયાં કુતરાંના કરડ ઉપર—પણ સુદર્શન ચૂર્ણ તોલો ૦ અને અંકોલનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ તોલો ૦ સાથે મેળવી એ પડીકી કરી તેમાંથી સવાર, સાંજ એક એક પડીકી આપવી, એમ ત્રણ મહીના સુધી સેવન કરવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારાં ઝેરી જંતુઓનો નાશ થાય છે, જેથી હડકવા હાલવાનો ભય રહેતો નથી.

ઊંદરના ઝેરથી—અગડેલા લોહીને સુધારવામાં આ દવા ઘણી અકસીર છે, ઊંદરના ઝેરથી જ્યારે શરીર ઉપર લાલ ચાંદા પડે છે, હાથ, પગમાં સખ દાહ અને ચસકા ઉત્પન્ન થઇ દરદીનું સ્વરૂપ પતના દરદીને મળતું થઇ જાય છે, ત્યારે એનાં મૂળની છાલ પાણી સાથે ઘસીને ચોપડવાથી સખ ધારાં રૂઝાઇ જાય છે. તેમજ મૂળને પાણી સાથે ઘસીને પીવાથી ઝાડા, ઉલટી થઇ શરીરની અંદર સંચિત થએલું ઝેર પણ નાબુદ થાય છે.

આ ઔષધિથી હડકાયા કુતરાનું, સાપનું, ઊંદરનું અને બિલાડી તથા વછનાગનું ઝેર દુર થાય છે, તે માત્ર તેના ઝાડો; ઉલટી કરવાના ગુણને લીધેજ થાય છે એમ નથી, પરંતુ તેનામાં વિષમ્ ગુણ પણ રહેલો છે જેથી વિષ હરવાનું કાર્ય પણ થાય છે.

એના બીજના તેલમાં અદ્ભુત રોપણ ગુણ રહેલો હોવાથી

નહિ રૂઝાતા જિંડા વસણમાંથી કઢોવણનો ભાગ દુર કરી નવું માંસ
 ક્ષિપ્ત કરી એકદમ રૂઝ લાવે છે. આ કાર્ય માટે એનાં બીજનો
 બૂકો કરી તેને તલના તેલથી બીંજવી તડકે રાખી સાત દિવસ સુધી
 ભાવના આપવી. એક વખત નાંખેલું તેલ શોષાઈ જાય એટલે બીજ
 વખત નાંખવું. એ પ્રમાણે જેમ જેમ તેલનું શોષણ થતું જાય તેમ
 તેમ તેલ નાંખતા જવું. દરેક વખતે તેલ બીજનો બૂકો સારી પેઠે
 બીંજાઈને રાખડી જેવો થાય તેટલું નાંખવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ
 કર્યા બાદ તેને એક કાંસાની વાડડી અગર થાળીમાં ચોપડીને તે
 થાળીને બીજ એક કાંસાની થાળી ઉપર જિંધી ઢાંકી જેઠ, અપાલના
 સપ્ત તડકામાં સુકવાથી ઉપરના વાસણમાંથી ટપડીને નીચેના વાસણ-
 માં જે તેલ પડે તે એક શીશીમાં ભરી રાખીને જીપયોગમાં લેવું.
 નહિ રૂઝાતા જિંડા જખમમાં આ તેલ લગાડવાથી થોડા સમયમાં
 પુરેપુરી રૂઝ લાવે છે, માથાના ટાલ વાળા ભાગ ઉપર માલીસ કર-
 વાથી નવા કેશ ઉગી આવે છે, તેમજ હરકોઈ જાતના બીજને વા-
 વવા પહેલાં જો આ તેલનો પટ દેઈ વાવવામાં આવે તો જલદી
 ઉગી નીકળે છે. વળી અંકોલનાં પાંદડાં, બીજ અને ઘોડાવજ તથા
 આદુને સાથે કુટી ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં કાલવી રાખવું. જેમાંથી દર
 ટાઇમે ઝાડની ઉમરના પ્રમાણમાં પાંચથી દશ તોલા જેટલું લેઈ પા-
 ની સાથે મેળવી આંખાના ન્હાના ઝાંતે પાવાથી એકદમ વધી
 મોડું થાય છે, તેમજ ફળો પણ જલદી આવે છે.

અંકોલનાં ફુલની સુકાએલી કળીઓ, સુકાં આંમળાં અને હળ-
 દર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર ટાઇમે બે
 તોલા ચૂર્ણ લેઈ મધ સાથે મેળવીને આપવાથી પંદર દિવસમાં પર-

મીઝો તેમજ પેશાબદ્વારા થતો પર જેવો સ્વાદ દુર થઈ મૂત્ર નળી સાફ થાય છે. એનાં મૂળીઆની છાલને તડકે સુકવી કપડે ચાળી રાખી મુકવી, જેમાંથી સવાર, બપોર અને સંજ એમ ત્રણ વખત દર ટાઈમે બે, બે આનીભાર ચૂર્ણ, મધ અને આદુનો રસ અથવા ચોખાનાં ધોવરામણ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો મટી જાય છે. એજ શુદ્ધી એક વાલ જેટલી લેઈ તેટલાજ લીંડાપીંપરના ચૂર્ણ સાથે મેળવી મધ સાથે આપવાથી ખાસી મટે છે, અને બિના પાણી સાથે આપવાથી શળ દુર થાય છે. વાવડીંગની માંજેના બા તોલા ચૂર્ણ સાથે મેળવીને આપવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. પાચથી દશ ઘડીભાર જેટલા વજનમાં લેઈ ગરમ પાણી અગર ચાડા જંતે આપવાથી એન્ડ્રીફીન નામે અંગ્રેજી દવાની માફક પરસેવો લાગી તાવને ઉતારે છે. અને જેથી પાંચ ઘડીભાર જેટલી આપવાથી વિસ્ફોટક, ઉપદંશ, વાત રક્ત, ડાહ વિગેરે દરદોમાં રક્તશોષક કામ કરે છે.

અંકોલનાં મૂળની છાલ, દેવદાર, કાળી માઠું મૂળ, કડાછાલ, ધાવડીનાં ફુલ, લોધર, દાડમની છાલ અને રાજ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ વાટી ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવરામણના પાણીમાં ચણીભાર જેવડી ગોળીઓ કરવી, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઈમે બે ગોળી મધ સાથે ચટાડવી અગર તો ચોખાના ધોવરામણ સાથે આપવી, જેથી ઝાડો, મરડો વિગેરે જલદી નાશ થાય છે. એના તેલનું માલીશ કરવાથી હાથરસ વિગેરેથી સિથિલ થએલી જનનેન્દ્રિય બળવાન થઈ એક માસમાં તેની વૃદ્ધિ થાય છે.

તામ્રલરમ—એનાં ફળને વાટી લુગદી બનાવી, તેમાં શુદ્ધ કરેલા ત્રાંખાના કાંટે વિંધાય એવાં પાતળાં પતરાને મુકી કપડામાટી

કરી મજપુટનો અગ્નિ આપવાથી એકાદ, બે પુટમાં ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સફેદ તામ્રભસ્મ—તીજ્યે અકબરી નામે ગ્રંથનો કર્તા પ્ર-
ખ્યાત હકિમ અકબરખાન પોતાના મુજર્બાત અકબરી નામના પુ-
સ્તકમાં જણાવે છે કે:—પ્રથમ અંકોલના એક મુળની છાલ લાવી
તેને સુકવી વાટી ચૂર્ણ કરવું, બાદ લગભગ સાયળ જેવું જાડું એક
ખીજું અંકોલનું લીલુ મૂળ એકાદ હાથ લાંબુ લાવી તેના મથાળે
લચમાં એક વીંત જોડો ખાડો કાઢી તેમાં ચૂર્ણ કરેલી સુકી છાલ
અરધ સુધી ભરી તેના ઉપર ત્રાંબાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં રાખી ઉપર
ખીજું સુકી છાલનું ચૂર્ણ દાખીને ભરવું. ત્યારબાદ તેના ઉપર કપડામાટી
કરી એક ગજ લાંબા, એક ગજ પોહોળા તથા તેટલાજ ઊંડા ખા-
ડામાં બકરીની લીંડીઓ અડધ સુધી ભરી તે ઉપર સદરજી કપડામાટી
કરેલું મૂળ સુકી બાકીનો ખાડો પાછો લીંડીઓથી ભરી અગ્નિ સ-
ળગાવવો, અને શિતળ થયે ખાડામાંથી મૂળ કાઢી લેઈ તેના ઉપર-
ની કપડામાટી દુર કરી વચ્ચેથી ત્રાંબાનાં પત્રાં સંભાળથી કાઢી લેવાં,
જે પતાસાની માફક ફુલી જઈ કાગળની માફક સફેદ રંગનાં થઈ
ગએલાં હશે. છતાં કદાચ કંઈ કસર માલુમ પડે તો એજ કૃતીથી
તેને ફરી અગ્નિ આપવો. આ ભસ્મ ઘણી ઉત્તમ બને છે અને તે
જળોદર, પત, કૃમિ, કોહ, ઝાડો, મરડો, ખાંસી, દમ, શ્વળ વિગેરેમાં
યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી આખાદ કામ બળવે છે.

આ કૃતિ પ્રમાણે તામ્રભસ્મ બનાવનારે પ્રથમ ત્રાંબાને સારી
રીતે શુદ્ધ કરવું જોઈએ, ત્રાંબાનાં પતરાંને અગ્નિમાં તપાવીને તેલ,
છાશ, કાંજી, ગોમુત્ર, કળથીનો ક્વાથ વિગેરે યીજ્યેમાં ત્રણ ત્રણ વ-

ખત ખુઝાવી શુદ્ધ કરવાનો પ્રકાર વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. પરંતુ પતરાંના બદલે જે ત્રાંખાનો રસ કરીને ખુઝાવવામાં આવે તોજ ઊત્તમ સફેદ ભસ્મ થઈ શકે છે. ત્રાંખુ જલદી નહિ ઓગળતું હોવાથી તેનો રસ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે, માટે દરેક વખતે તેના ભેગો થોડો એક શુદ્ધ સોમલ ઉમેરવામાં આવે તો જલદી રસ થાય છે, સોમલની ધુમાડી આપને લાગે તો નુકસાન થાય છે. માટે સાવચેતીથી કામ કરવું, વળી સોમલના યોગવાળી ભસ્મ અત્યંત મરમ થાય છે, માટે ઘણી ઓછી માત્રામાં આપવી, અને જે તે સહન થાય તોજ વધારે આપવી. વળી આ ભસ્મ ત્રણ, ચાર અમર તો પાંચ સાત દહાડાથી વધારે વખત સુધી ચાલુ રાખવી નહિ. દરદીને જે દાહ થાય તો ધી પાવું.

અકોલના ખીજતું તેલ કાઢવાની રીત ઊપર ખતાવવામાં આવી છે, જેમાં તલના તેલની ભાવના આપી તેલ કાઢવાની વિધિ લખવામાં આવી છે, પરંતુ તલનાં તેલના સંબંધ સિવાય સ્વતંત્ર રીતે ખીજમાંથી તેલ કાઢવાની રીતો પણ “રસ રત્નાકર” “રસરત્ન સમુચ્ચય” વિગેરે પ્રમાણિક ગ્રંથોમાં દર્શાવે પડે છે. એમાંની સુખ્ય રીતો આ પ્રમાણે છે.

અકોલના ખીજ ઊપર બદામાં રંગનું જે પડ હોય છે તે નખો વડે ખરપી નાંખી અંદરની ઘોળી મીંજોને કાઢી, તે મીંજોનાં મહોણં લગારેક ઘસી નાંખવાં. પછી તે મીંજના મોહોડા ઉપર ટંકણુખારનો થોડોએક લેપ કરવો, અને મીંજના બાકીના ભાગ ઉપર ચણાના લોટનો લેપ કરવો. બાદ મીંજોને કાંસાની થાળીમાં ભરી તડકે મુક-

વાથી તેઓમાંથી જે તેણે ટપકી થાળીમાં એકઠું થાય તે બાટલીમાં ભરી રાખી ઉપયોગમાં લેવું.

રસરતનાકર.

અંકોલમાંથી તેલ નિકળે છે કે કેમ? તથા ત્રાંબાની સફેદ ભસ્મ થાય કે નહિ? તે વિષે વૈદ્યોમાં ઘણા મતભેદ ચાલે છે. નિષ્કંઠ સંગ્રહ અંથના કર્તા પ્રખ્યાત વૈધરાજ રઘુનાથભાઈ લખે છે કે અંકોલના બીજની અંદર તેલ સરખું લાગે છે, પણ તેનું તેલ કાઢેલું કોઈ સ્થળે દેખવામાં આવ્યું નથી. તે તેલના ઘણા પ્રયોગો લખેલા છે, પણ તે કંઈ થતા દીઠા નથી.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી આર્યનાર્ય નામે પુસ્તકમાં જણાવે છે કે:—ત્રાંબાની સફેદ ભસ્મ થતીજ નથી, કેટલાએક જોગી જતીઓ ત્રાંબાને બદલે બીજા કોઈ પદાર્થને કુલવી બતાવી ભ્રમમાં નાંખે છે, માટે કોઈએ છેતરાવું નહિ.

અમે જંગલની જડીબુટ્ટીની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઉપરોક્ત રસરતનાકર વાળો પ્રયોગ લખ્યો હતો, તેના સમંધમાં અમેરિકાથી એક નેણુસી નામના ગૃહસ્થ જણાવે છે કે:—આપે જંગલની જડીબુટ્ટીમાં અંકોલના બીજનું તેલ કાઢવાનો જે પ્રયોગ લખ્યો છે, તેવીજ રીતે બ્યારે હું હિમાલયમાં એક મહાત્મા પાસે વૈધક શીખતો હતો. ત્યારે તેલ કાઢ્યું હતું. એવી રીતે કાઢેલા તેલમાં વિદ્યુત શક્તિ અધિક હોય છે, માટે તેનાથી અનેક ચમત્કારો થાય છે. માટે જો આપની પાસે એવું તેલ તૈયાર હોય તો મોકલો. તાત્રભસ્મનો પ્રયોગ તો અમે જાતે અનુભવેલો છે માટે જાણુએ અનુભવ લેઈ ખાત્રી કરવી.

ખીજને ઉકાળીને તેલ કાઢવાની વિધિ-રસરત સમુચ્ચય વિગેરે ગ્રંથોમાં જણાવ્યા મુજબ દશ તોલા અકોલના ખીજને કુટી પાંચશેર પાણી સાથે એક કલાક ઉકાળતાં એક શેર પાણી બળી ગયા પછી કિતારી રાખી મુકવામાં આવ્યું અને ખીજ દિવસ સવારના બેયું તો પાણીના ઊપર ખીલકુલ ચીકટ જણાયું નહિ જેથી ક્રિયા નિષ્ફળ ગઈ.

પાતાળ યંત્રથી તેલ કાઢવાની કૃતિ—આ વિધિથી તેલ કાઢવાને માટે અનેક વખત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા, પરંતુ કેટલીએક વખત અગ્નિની આંચ વધારે પડવાથી સમૂળમાં ખીજ બળી ગયા ત્યારે કેટલીએક વખતે બેમ્બએ તે કરતાં ઓછી આંચ લાગવાથી મુદ્દત તેલ નીકળ્યું નહિ. આખરે જે ક્રિયા સફળ થઈ તે નીચે મુજબ હતી.

એક કાળારંમની ખાટલી ઊપર બે વખત કાપડમાટી કરીને તેમાં એક શેર અકોલનાં ખીજની દાળોને કુટીને ભરવામાં આવી અને પછી પાંચ, પાંચ આંગળ લાંબાઈના લોખંડના તારના ટુકડા-ઓના બાંધને એ ખાટલીના મુખમાં ડાટાની માફક ખોસવામાં આવ્યા. તાર પોતાની લંબાઈના અડધા ભાગ જેટલા એટલે અઢી આંગળ ખાટલીની અંદર અને તેટલાજ બહાર રહ્યા. પછી એક માટીના કુંડાના તળીએ મધ્ય ભાગે ખાટલીની ગર્દનના માપનું છિદ્ર પાડી તે કુંડામાં ખાટલીને ઊંધી રાખી કુંડાનાં છિદ્રમાંથી ખાટલીના મુખને નીચેની તરફ જહાર કાઢવામાં આવ્યું, અને કુંડાના છિદ્ર અને ખાટલીની ગર્દનના મેળાપની જગ્યાએ થોડીએક ચીકણી માટી લગાડી તે કુંડાને વગર અગ્નિના ચુલા ઉપર રાખવામાં આવ્યું જેથી ખાટ-

લીનું મહેડું મુલાના તળીઆથી છ આંગળ ઊંચું રહ્યું. પછી એક કાયનો ઝાસ કે જે નવ આંગળ લાંબો અને બેથી અઢી આંગળ ગોળાઈ વાલો હતો તે બાટલીના નીચે રાખવામાં આવ્યો જેથી ઝાસની અંદર બાટલીનું મહેડું અઢી આંગળ દાખલ થયું. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યાબાદ કુંડાની અંદર રહેલા બાટલીના પેટની ઉપર એક ટીનના પતરાનું જુમળું કે જે બાટલીની ચારે તરફ એક આંગળ ઢીલું રહ્યું તે પહેરાવવામાં આવ્યું અને તે નળની અંદર બાટલીના ફરતી રેતી ભરવામાં આવી, ત્યાર પછી તે કુંડામાં દોઢશેર અડધાં છાણાંના નાના નાના કકડા કરીને ભરવામાં આવ્યા કે જે બાટલીના ખુધા બરાબર ઊંચાઈ સુધીમા ભરાયા. આ આંચ સવારના સાડાસાત વાગે આપવામાં આવી અને સાડાઆઠ વાગે તેલ નીકળવું શરૂ થયું. પહેલી આંચ બ્યારે ખુઝાવા લાગી ત્યારે અડધેશેર બીજાં છાણાના ટુકડા કરી તેની ઉપર નવવાગે ભરવામાં આવ્યા અને તે પણ સળગી રહ્યા ત્યારે દસ વાગે ત્રીજવાર ફરીથી તેટલાજ ટુકડા ભરવામાં આવ્યા. આ આંચનું જોર કમી થયા પછી ચોથી આંચ એક શેર છાણાંના ટુકડાઓની અગીઆર વાગે આપવામાં આવી. ત્રીજા આંચ સુધીમાં નીકળેલું તેલ સફેદ રંગનું હોઈ વજનમાં સાડાસાત તોલા હતું અને ત્યારબાદ નીકળેલું તેલ કાળા, પીળા, લાલરંગનું હોઈ વજનમાં સાડાચાર તોલા હતું.

એ રીતે એક શેર બીજાંમાંથી સાડા ત્રણશેર છાણાંની આમથી ચાર આંચમાં થઈને સાડાચાર કલાકમાં બાર તોલા તેલ નીકળ્યું હતું અને બાટલીમાં શેષ રહેલાં બજેલાં બીજાંનું વજન દસ, બાર તોલા થયું હતું, ફેબ્રુઆરી માસમાં આ ક્રિયા કરવામાં આવી હતી

અને તેલ નિકળવાનું કાર્ય શરૂ થયા બાદ દરેક આંચે બાટલીની મર્દન નીચેનો ગ્લાસ ઉઠાવી લેઈ તેની જગ્યાએ બીજો નવો ગ્લાસ સ્થાપનામાં આવ્યો હતો જેથી દરેક વખતે નીકળેલું તેલ જુદું જુદું રહી શક્યું હતું. પહેલી વારનું જે તેલ નીકળ્યું હતું તે સફેદ રંગનું પાતળા પાણી જેવું હતું અને તેમાં ચીકણનો ભાગ બીલકુલ નહોતો તેથી નિશ્ચય થતો હતો કે એ તેલ નહિ પરંતુ સદરહુ બીજોનો પરસેવો હતો. વળી તે બીજા તેલમાં નાંખવાથી મળી પાણી ન જતાં જુદુંજ રહેતું હતું.

બીજી વખતનું એટલે પાછળથી નીકળેલું તેલ બે, ત્રણ જાતનું હતું, કંઈક પીળા રંગનું, કંઈક લાલ રંગનું અને કંઈક કાળા રંગનું હતું. જે કાળા રંગનું હતું તેમાં ચીકણ વધારે હતો અને લાલ, પીળા રંગમાં જરા ઓછો હતો. એ ત્રણે પાણી એક બીજા સાથે મળતાં નહોતાં. નીચે પીળું અને ઉપર કાળું રહેતું હતું. જે પાણી જેવું અને ઓછી કાળાશ વાળું લાલ કે પીળું હતું તેમાં ખત્તી બીંજની સળગાવવાથી સળગતી નહોતી, પરંતુ કાળા દ્રવ્યમાં બીંજની સળગાવવાથી સળગતી હતી. એ ઉપરથી નક્કી થતું હતું કે માત્ર કાળું હતું એજ તેલ હતું, બાકી બીજું બધું પાણી હતું. કુંડામાં જ્યારે જ્યારે રાખ વધારે એકઠી થતી ત્યારે કાઢી નાંખી બીજા આંચનાં છાણાં ભરવામાં આવતાં હતાં, પરંતુ છેવટની આંચ તો રાખ કાઢાડી નાંખ્યા સિવાય તેના ઉપર છાણાંના ટુકડા ગોઠવીનેજ ઢેવામાં આવ્યા હતા, કેમકે વધારે આંચથી બીજ તથા તેલ બળી જાયછે.

અભિપ્રાય—પાતાળ મંત્રથી અંકોલ ધંતુરો કે ખાખરાનાં

બીજા જેવી સ્વરૂપ તેજ ધરાવતી વસ્તુઓમાંથી તેલનો ભાગ જુદો પાડવાની જુદી જુદી ક્રિયાઓના અનેક વખત જુદી જુદી રીતે અખતરા કર્યા પછી તેમાં સરળતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે અમે નીચે સુજ્ઞ અભિપ્રાય આપવાને સમર્થ થયા છીએ.

આ કામ માટે બીજી કોઈ પણ જાત કરતાં હમેશાં વ્યવહાર-માં વપરાતી કાળી ખાટલી અથવા તો ગોળ આતશી શીશીને પસંદ કરી તેના ઉપર એ વખત કાપડમારી કરી જે જાતનાં બીયાંનું તેલ કાઢવું હોય તેની દાળો બનાવીને તે ખાટલીમાં ભરવી અને પછી તેમાં લોઢાના વાળાઓનો ડુચો મારવો પરંતુ ઘોડાના વાળનો ડુચો મારવો નહિ, કેમકે તે ડુચો તેજ પીને ધૂસે છે, જેથી બીજા તેજને બહાર નીકળી આવવાનો માર્ગ બંધ કરે છે. આ પ્રમાણે ડુચો માર્યા પછી તે ખાટલીને એક કુંડામાં ઝિદ્ર કરી તેમાં બીધી ઉભી રાખી તે છિદ્રમાંથી ખાટલીની ગરદનનો ભાગ નીચે કાઢી એ કુંડાને એક ટીપા ઈ કે જે ગજબર બિંચી હોય તેના ઉપર રાખવું. ગજબર બિંચું એટલા માટે કે તેની નીચે એક લાંબી નળી અને તેજ એકઠું થવાનો ઝડાસ આવી શકે અને તેથી ટીપાછંદા નીચે એક સાંકડા મહોડાનો શીશો અથવા ઝડાસ રાખીને પછી એક વીંતભર લાંબી ટીનની, જસતની, શીસાની અથવા તો કાચની નળી ખાટલીના મહોડા અને ઝડાસના મુખ સાથે એવી રીતે લગાવવી કે જેથી તે બન્નેના વચ્ચે રહેલું અંતર દુર થઈ વરાળ બહાર ન નીકળે--નળી લગાડવાનું અને તેલ ઝીલવા મોટો શીશો કે ઝડાસ રાખવાનું એ પ્રયોજન છે કે-વધારે લંબાઈ અને વિશાળતાના લીધે વરાળ સારી પેઠે ઠંડી થઈને

નીચેના પાત્રમાં એકઠી થઈ શકે જેથી તેલનો ભાગ વધારે જથ્થામાં મળી શકે, કુંડાની અંદર ખાટલીના ઉપર દીનતું એક ભુગળું એટલું પડેાળું ચડાવવું કે જેથી ખાટલીની ચારે બાજુએ ઓછામાં ઓછી એ, ત્રણ આંગળ જગ્યા ખાલી રહે, એ ખાલી જગ્યામાં રેતી બરતી અને પછી છાણાંના એ, એ આંગળાના કડકા કરી તે કુંડામાં દીનના ભુગળાની આજુબાજુ ખડકી આંચ દેવી, છાણાના મોટા કુકડા કરવાથી આગ તેજ થાય છે અને બીલકુલ ચુરો કરવાથી જોઈએ તેટલી ગરમી લાગતી નથી માટે એ, એ આંગળનાજ કડકા કરવા—પહેલી આંચ દોઢશેર અડધાં છાણુની આપવી અને સારમાદ કલાક પછી અડધો શેર છાણુની અને સારપછી તેટલાજ અંતરે ત્રીજી આંચ પણ એટલાંજ છાણુની આપવી. ત્રીજી આંચ આપ્યા બાદ કલાક પછી જ્યારે અગ્નિ ઠંડો પડી જાય ત્યારે કુંડામાંથી રાખને કાઢી લેઈને એક શેર છાણુની ચોથી આંચ આપવી. એ રીતે બધાં મળી સાડાત્રણશેર છાણુની આંચથી સાડાચાર કલાકમાંજ અંકોલ વિગેરે સાધારણ કઠીણ ચીજોનું તેલ નીકળી આવે છે. અને એનાથી કઠીણ એટલે ધંતુરાનાં બીજ વિગેરેના માટે એકાદ, એ આંચ વધારે આપવી જોઈએ. આંચ આપવાનું આ માપ દ્વાગણુ જેવી શમશીતો-બ્જુ રતુનું છે. પરંતુ જો ઠંડકની મોસમ હોય તો થોડીએક વધારે આંચ આપવી અને બિનાળાની વધારે ગરમીની મોસમ હોય તો થોડી-એક આંચ ઘટાડવી.

આજ સુધીના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે પાતાળખંત્ર-દ્વારા જે પ્રવાહી નીકળે છે, તેને તેલ કહેવા કરતાં ચુવો કે અર્ક કહેવો એ વધારે યોગ્ય છે, કેમકે પ્રથમ જે પ્રવાહી નીકળે છે તે

જળરૂપ હોય છે અને તેમાં તેલનો ભાગ ઘણોજ ઓછો હોય છે. વળી પાછળથી જે કાળું, પીળું કે લાલ પ્રવાહી નીકળે છે તેમાં તેલનો ભાગ જ્યારે વધારે હોય છે ત્યારે થોડો ઘણો. બીજાનો બીજો બધેલો ભાગ પણ મિશ્રિત હોય છે અને તેથી એ બન્ને પૈકી એક પણ દ્રવ્યને ચોખ્ખું તેલ ગણી શકાય નહિ, માટે જો સાદું ચોખ્ખું તેલનીજ જરૂર હોય તો શરૂઆતમાં નીકળેલા જળરૂપ પ્રવાહીને એકાદ દિવસ રાખી સુકવાથી તેના ઉપર અત્તરનો માશક જે તેલ તરતું હોય છે તેને રૂના પુંમડાવડે સંભાળથી ઉપર ઉપરથી લેઈ લેવું, અથવાતો પ્રથમ જણાવેલી “રસ રત્નાકર” ગ્રંથની વિધિ મુજબ સૂર્યની ગરમીના યોગે કાઢી લેવું. સુવા ઉપરથી રૂના પુંમડાવડે લેઈ લેવામાં આવતું તેલ ઘણું ઓછું અર્થાત્ એક શેર સુવામાંથીજ એક અઘોળ અથવા તો તેથી પણ કમી હાથ આવે છે.

શુદ્ધ અંકોલ તેલના તંત્રશાસ્ત્રોમાં અનેક ચમત્કારીક ગુણો વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

એ તેલ સાથે પારાને ધુટવાથી તેની ગોળી બંધાય એવો કહીલુ થાય છે. હરતાલને ધુટી અગ્નિ આપવાથી કોઠ અને પતનાં અસાધ્ય દરદોને પણ દુર કરે તેની ઊત્તમ ભરમ થાય છે, વિગેરે પ્રયોગો તો ઠામ, ઠામ જોવામાં આવે છેજ પરંતુ એ ઉપરાંત વળી “શ્રીવિક્રમ ઇંદ્રજાળ” નામના ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

શ્વવક્ત્રેવિન્દુમાત્રંતત્તૈલંનિક્ષેપચદિ ॥

एकयामंसजीवःस्यान्नान्ययाश्चकरोदितम् ॥

જ્ય એટલે મડદાના મુખમાં અંકોલનું તેલ જો એક ટીપા

જોડણું નાંખવામાં આવે તો તે એક પ્રહરવાર સુધી સજીવન થાય છે, શંકરે કહેલી આ વાત બ્યર્થ નથી.

અમેરીકા નિવાસી ઊપરોક્ત નેણુશી નામના ગૃહસ્થે જણાવેલું છે કે હાલની નવી શોધથી માલુમ પડ્યું છે કે અંકોલના તેલમાં વિદ્યુત્ શક્તિ અધિક હોય છે અને તેથી તેનાથી અનેક ચમત્કારો થાય છે, આ વાતનું સ્મરણ કરતા શંકરે કહેલા આ વાક્યમાં કંઈ સત્યતા હોય એમ સમજાય છે, અને તેથી કદાચ સાફ મરણ પામેલાં પ્રાણીઓ સજીવન થવાની વાતો તો બાળુંએ રહી પરંતુ લગભગ આખર સ્થિતિ ભોગવતાં પ્રાણીઓ કે જેઓ મૂર્છા કિંવા અધાર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાં હોય છે, અને એ અવસ્થામાંથી ચેતનતા પ્રાપ્ત થવાને માટે આપણે હેમગર્ભ, હિરણ્યગર્ભ વિગેરે માત્રાઓ કિંવા કસ્તુરી કે સ્પિરિટ એમોન્યા એરોમેટિક વિગેરે ઔષધોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવા પ્રસંગે આ તેલના ઉપયોગથી ચેતનતા પ્રાપ્ત થવાનું ઊત્તમ કાર્ય થતું હશે એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પૂરતો અનુભવ લીધા સિવાય સત્ય વાત શું છે તે નિશ્ચિત પણે કહી શકાય નહિ, માટે જણાસુએ અનુભવ લેઈ ખાતરી કરવી.

અંજીર.

સં. રામોદુમ્બરીકા, હિં. મ. અંજીર, ઇં. શીગડી, લા. Ficus Carica'.

વર્ણન—અંજીરનાં ઝાડ અંરમસ્તાન, ઈરાન, તુર્કસ્તાન, આ-

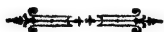
શિક્ષા તેમજ હિન્દુસ્થાનમાં પણ ધણી જગ્યાએ થાય છે. આ એક જિંબગતી જાત હોય તેનો આધાર ઢેડજિંબરાને મળતો આવે છે. એનાં ફળો દરેક બળરે મા વેચાતાં હોવાથી તેમજ એનાં ઝાડ બગીચાઓમાં વધાતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ—અંજીર શિતળ, રક્તવિકારનાશક, દાહશામક, પીત્તહર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, કોઠ અને મગજની ગરમીને હરનાર છે.

(નિધંટરનાકર.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—કંકયનાં ખીજ પાંચ તોલા, રાજ અઢી તોલા, દાડમનાં કુચની સુતી કળીઓ એ તોલા, કડાછાલ અઢી તોલા, ઊંચી જાનની સુખડનો ભૂદો એ તોલા, નાગકેતર અઢી તોલા, ચણકમાખ એ તોલા, સુકાં આમળાં એ તોલા અને હરડેદળ અઢી તોલા લેઈ સાથે ખડી કપડાવડે ચાળી દાઢેલા ચૂર્ણને લીલાં અંજીરના રસના સાત પટ દેવા. લીલાં અંજીર ન મળે તો દશ તોલા સુકાં અંજીરને કચરી તેમાં અડધે શેર પાણી નાંખી આખી રાત રહેવા દેઈ સવારના ગાળી લેઈ તે પાણીને રસની જગ્યાએ ઉપયોગમાં લેવું. એમ સાત વખત કરવું. અને ત્યારપછી કાળી દ્રાક્ષના ઝિકાળાની સાત ભાવનાઓ આપી. છેવટની ભાવના માટે પાએલો રસ સુકાઈ જઈ ઓપવ સુકાં થઈ જાય ત્યારે તેમાં સાકરનો ભૂદો ચોદ તોલા, વાંસકપુર એ તોલા અને કપુર ૦૧૧૧ તોલો મેળવી આટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ ૦૧થી એક તોલા જેટલા વજનમાં આપવાથી બધી જાતનાં સફેદ, લાલ, કાળાં, લીલાં વિગેરે પ્રદરોમાં તાત્કાલિક ફાયદો બતાવે છે અને એકવીસ દિવસમાં

રોગને નાશુદ કરે છે. બંગાળના કવિરાજે આ ચૂર્ણને મોટા ખાતે ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી ત્યાં આગળ “પ્રદરશાન” એટલે પ્રદરરોગનું ભક્ષણ કરી જનાર ચૂર્ણ એવા નામથી આ ઓષધ પ્રખ્યાત છે.

કડવાં તુરીયાં.

સં. તિક્ત કોપાતકી, હિં. કટુ તુરધઆ, મ. કટુદોડકી, સિ-
રાળી, ગુ. કડવી ધીસોડી, કડવાં તુરીયાં, પાડાવેલા, લા. Luffia
acutangula.

વર્ણન—એના વેલા ચોમાસામાં ઘણા ડગી આવે છે અને તે લાંબા વધી વાડો, ઝાડવાં વિગેરે ઉપર ચઢી જાય છે, એનાં પાંદડાં ધીલોડી અગર તુરીયાં કે ઝુમખડીનાં પાંદડાંને મળતાં હોય છે, તેમાં જ્યારે શ્રાવણ, ભાદરવા માસમાં સાંજની વખતે પીળા રંગનાં સુંદર મોટાં ફુલો ઊધડ્યાં હોય છે, ત્યારે એનો દેખાવ રળીઆમણો થઈ રહેલો લાગે છે. એનાં ફળો શાકમાં વપરાતાં તુરીઆંના જેવાંજ પરંતુ તેનાથી ન્હાનાં એટલે ત્રણથી છ ઈંચ લાંબાં અને દોઢેક ઈંચ જડાં તથા તેના ઉપર દસ ઊભી હાંસો કે ધારવાળાં થાય છે. એ ફળો કાચાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે, પરંતુ સુકાય છે ત્યારે જુરા રંગનાં થઈ જાય છે. ફળના મહોડા ઉપર સૂક્ષ્મ ડાંડલીવાળું ન્હાનું લાંકણું હોય છે, જે ફળ સુકાઈ જાય છે ત્યારે પોતાની મેજે જુદા થઈને પડી જાય છે, અને પછી ફળની અંદરના જળીદાર

રેશ્મઝોમાંનાં ત્રણ લાંબાં છિદ્રોમાંથી ખીજ નીકળીને નીચે ખરી નાખ છે. ફળોની વાસ ઊંચ અને સ્વાદ કડવો હોય છે.

આ તરફના ધણાખરા લોકો એને કુકડપાડાના નામથી ઝોળખે છે, પરંતુ કુકડપાડાના વેલા જુદી તરફના થતા હોઈ તેને ખીજાં નહિ પરંતુ સફેદ ફુલ આવે છે. વળી એનાં ફળો માત્ર એકથી દોઢ ઈંચ જેટલાંજ લાંબાં હોઈ તેના ઉપર જરા જાડી ઊભી પડધીવાળા અને સીધા ગીચોગીચ કાંટા હોય છે. આ બન્ને વનરપતિના મુલુ લગભગ સરખાજ છે, અને તેથી એકના બદલે બીજી વાપરવામાં આવે તો પણ કંઈ અવગુણ ન થતાં એક સરખોજ ફાયદો થાય છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—આપણા દેશમાં મેલેરીઆની હવાથી આવતા તાવનો ઉપદ્રવ ધણો હોવાથી તેના માટે કિવનાઈન, સીન્કોના વિગેરે ઔષધો વપરાય છે, અને તે આ તાવ માટે રામ-બાણુ ધલાજ મનાય છે. પરંતુ કેટલાએક પ્રસંગે કિવનાઈનથી જોષએ તેવો શાયદો થતો નથી. પણ જો આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો થોડાજ સમયમાં શરીરમાંથી મેલેરીઆનું ઝેર નાબુદ થઈ તાવ આવતો અટકે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મેલેરીઆની અસરથી વધેલી બરોજ, કમળો, લીવરનું વધવું, સોજા, પાંડુરોગ અને જઘાદર જેવા રોગો પણ થોડાજ સમયમાં તદ્દન નાબુદ થાય છે, એને વાપરવાની રીત એવી છે કે સુકાએલાં બે ફળો લેઈ ચાળીશ તોલા ઠંડા પાણીમાં આખી રાત ભીંજવી રાખી સવારના ગાળી લેઈ તે પાણી ચારેક રૂપીઆભારના આશરે સવારમાં પીવાથી ઝાડો, ઊલટી વિગેરે અથ કોઠાને સાફ કરે છે, અને તેથી કફ, પિત્ત, વિષ વિગેરે નીકળી

જઈ પાંકુ, ખરોળ, કમળો, કોઠ, અર્શ, સોળ, જળોદર, ગુલ્મ, તાવ, દમ વિગેરે દુર થાય છે. વળી એ ફળને થોડાએક પાણીમાં આખી રાત ભીંજવી રાખી તે પાણી સવારે નાકવાટે સુંઘાડવાથી નાકે રચ લાગી પીતનો આવ થઈ કમળાનું દન્દ નાણુદ થાય છે.

એકાદ ફળને પાંચ તોલા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી પાવાથી પુષ્કળ ઝાડા તથા ઊલટીઓ થઈ હડકાયા કુતરાનું ઝેર, સાપનું ઝેર અને ઊંદરનું ઝેર દુર થાય છે.

આ ઔષધમાં જે કે આવા અમુલ્ય ગુણો રહેલા છે, તેપણુ તે ઝેરી અને સખ્ત ઝાડો, ઊલટી કરનાર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં ધણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. નળળા બાંધાના અને નળળા હ્રદયના દરદીઓને તે આપવું નહિ. સારા અનુભવી વૈદ્યોએ તેનો ઉપયોગ કરવા છતાં પણ જે તે વિશેષ ઉપદ્રવ કરતું જણાય તો તેના વાસ્તુ તરીકે ગાયનું ધી પાવું તેમજ જે નાકે સુંઘાડવામાં આવ્યું હોય તો ધી પણ નાકે સુંઘાડવું તેથી ઉપદ્રવ શમી જશે. વળી દરદીની સ્થિતિનો વિચાર કરીને ઔષધ પીવાના માપમાં પણ વધ-ધટ કરવી.

ખાનખહાદુર મોઈદીન શેરિફ લખે છે કે:—કડવા તુરી-આનું ફળ ઊલટી લાવનાર છે, પરંતુ ફળમાંનો કીયો ભાગ એકસ અસર કરનાર છે તે લોકોની જાણમાં નહિ હોવાથી તેઓ આખા ફળને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ગાળી લેઈ ઊલટી અને ઝાડા માટે આપે છે. આ પ્રમાણે આ ફળનો ઉપયોગ કરવાથી પેટમાં અત્યંત ચુંચારો થાય છે, અને ઝાડો, ઊલટી થવાનું કાર્ય અયોક્ષ અને અનિયમિત થાય છે, જેથી કેટલાએકને બિલકુલ બિ-

હલદી આવતી નથી, અથવાતો કલાકોના કલાકો સુધી જોસભેર હલદી થયાં કરે છે, પરંતુ અનુભવથી માલુમ પડ્યું છે કે એનાં બીજમાં ઝડો, હલદી કરાવનારો ચોક્કસ ગુણુ રહેલો છે, અને તેથી એનાં બીજની મીંજો હિન્દુસ્થાનમાં સૌથી સારામાં સારી હલદી કરાવનારી ઔષધિ છે. ઇંગ્રેજ ઔષધ આધપીકાક્યુઆનાના જેટલા વજનમાં આપવાથી આ ઔષધ પણ તેના જેવોજ ગુણુ કરે છે, એટલે પ થી ૧૦ ગ્રેન જેટલું આપવાથી ૬૬ કાઢવાનું, દશથી પંદર ધર્જિભાર જેટલું આપવાથી મોળ અને ઉમકા લાવવાનું તથા ૨૦ થી ૪૦ ધર્જિભાર જેટલું એનું ચૂર્ણ આપવાથી હલદી લાવવાનું કાર્ય કરે છે, એનાં બીજનું મગજ વાટીને પાણી સાથે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે લી-લાશ લેતા ઘોળા રંગનું પ્રવાહી તૈયાર થાય છે જે મેં ઘણાં વર્ષથી આજ સુધી આધપીકાક્યુઆનાના બદલે દવામાં વાપરેલું છે અને તે હલદી લાવવા ઉપરાંત આધપીકાક્યુઆનાની માદક સંગ્રહણી અને મરડા ઉપર પણ ઘણી સારી અસર કરે છે.

આ ગુણુ ઉપરાંત તેમાં વળી બીજો એક અજબ ગુણુ એ જણાયો છે કે:—ઝામરવાનું દરદ કે જે બીજા કોઈ પણ ઇલાજથી સાઈ થતું ન હોય તેના માટે એનાં ફોજોને રાતવાસો પાણીમાં બી-જાવીને પછી સવારના ચોળી મસળીને તે પાણીને ગાળી લેઈ તેમાં ખાવટાનો લોટ પલાળી રોટલાના આકારે પોટીસ બનાવીને તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો અને પછી સદરહુ પાણીથી બીંજાવેલું કપડું તેના ઉપર પાથરવું. આ પ્રમાણે બપોરના ચાર વાગ્યા સુધી રાખીને સુઈ જવું. આ પ્રમાણે આશરે દશેક દિવસ સુધી એ પ્રમાણે કરવા-

થી-આમરવાથી પીડાતા દરદીને અત્યંત શયદો થાય છે.

વૈદ્યકસાર--નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:--

શિર્ષમે દરદ હો ઓર નજલાં સારુ કાઢો પીનસ હો ઓર કીડે પડ જાય उसके વાસ્તે ઘુમરાયન ના વિન્દાજકા ફઝ લેકર उसके અન્દરકા જાલા નિકાલ કર છ માસે પાનીમે પાંચસાત મિનિટ મિગો કર નાકકે રાસ્તે ર્વીંચે. છોકે ઉસો વક્ત આવેગી ફિર નહીં મુંઝે. ઇસી તરહ ૩ દિન તક નાકસે રત્તવદ નિકલૈગી ૩ દિન તક સૂઝી દાલરોટી રિવઝવે પીનસ-કે કીડે મી નિકલ જાયેગે ઓર અચ્છા હો જાવેગા ઓર યોગ ક્રિયા કરને વાલોંકે જબ ગરમી દિમાગમેં હોતીહેં તજ યહી દવા સૂંઘતે.હેં ઉપર લિખેકી રીનિસે દિમાગ સારુ હોજા-તાહેં ઓર પાગલકો સુંઘાનેસે પાગલ અચ્છા હોજાતાહેં ઓર પીલાનેસે પેટકે કીડે મિસ્લ પાનીકે ઢોકર રહિ જાતે હૈ.

માથામાં દરદ હોય, નજલાનું પાણી રોકાયું હોય, પીનસનું દરદ થયું હોય અને કીડા પડતા હોયતો તેના માટે કડવા તુરીઆનું અથવા તો કુકડપાડાનું ફળ લેઈ તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી અંદરનો ગર્ભ લઈ અર્ધાં તોલા પાણીમાં પાંચ, સાત મિનિટ ભીંજવી રાખી ચોળી મસળીને પછી તે પાણીને નાક વાટે સુંઘવાથી તરતજ છીંકો આવવા લાગશે. અને એ સુંજળ છીંકો આવવા લાગે એટલે પછી સુંઘવાનું બંધ કરવું--આ દવા સુંઘવાથી ત્યાર બાદ ત્રણ દિવ-

સો સુધી નાક વાટે માથામાં સંચિત થયેલો કફ, પીત્ત વિગેરે દોષો નીકળી જશે તેમજ પીનસના કીડા પણ નીકળી જઈ દરદ નાબુદ થશે. આ ઔષધ સુધ્યા પછી ત્રણ દિવસ સુધી ધી, માખણ, દુધ વિગેરે ચીકટ ખાવું નહી, માત્ર દાળ, રોટલી વિગેરે લુખો ખોરાક ખાવો. યોગ વિધાની ક્રિયાઓ કરનારાઓને જ્યારે માથામાં ગરમી થાય છે, ત્યારે ઉપર લખ્યા મુજબ વિધિથી આ દવા સુંઘે છે જેથી ગરમી ઝરી જઈ મસ્તક સાફ થઈ જાય છે. અને ગાંડા મનુષ્યને સુંગાડવાથી તેને પણ આરામ થાય છે. વળી આ ઔષધ પાવાથી પેટના કીડા ઓગળીને પાણી જેવા થઈને ઝાડા વાટે વહી જાય છે.

રસ રત્નાકર ગ્રંથના કર્તા પ્રખ્યાત સિદ્ધ મહાત્મા નિત્યનાથ જણાવે છે કે:-કડવાં તુરીયાંના બીજનો ભૂકો એક શેર, સુંઠ એક શેર, તલતું તેલ ચાર શેર અને પાણી સોળશેર એ બધાંને સાથે મેળવીને ધીમી આંચથી ઉકાળતાં પાણીનો બાગ બળી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. એ તેલ ચોપડવાથી ગરમીના રોગની અસાધ્ય ચાંદી દુષ્ટ વ્રણ તથા ભગંદરનું દરદ દુર થાય છે.

આ ઔષધનો વપરાશ હાલમાં આ દેશમાં ઘણો જૂજ છે, પરંતુ સાંભળવા પ્રમાણે અમેરિકામાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. અને તેથી બીજા કેદપિણુ ધલાજથી નહિ મટનારાં અસાધ્ય વ્રણો દુર થાય છે.

રાજમાર્તંડ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન બોજ રાજ જણાવે છે કે સુહય ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાળને કાઢી નાંખી પછી તેના ઉપર

કડવાં તુરીયાંમાંના બીજમાંથી કાઢવામાં આવેલું તેલ ચોપડવાથી ત્માં આગળ કદીપણ ફરીથી વાળ ઉગતા નથી.

ચંદ્ર ચકોરી નામનો ગ્રંથનો કર્તા જણાવે છે કે ખેસવાની કપડાની ગાદીમાં રૂના બદલે કડવાં તુરીયાંના ફળનો ભૂકો ભરવો. આ ગાદી ઉપર દરરોજ ખેસવાથી કોઈપણ જાતના ઔષધનું સેવન કર્યા સિવાય અર્શનું ભયંકર દરદ પણ જડ મૂળથી નાબુદ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન બની શકેતો દરરોજ સાંજે પાણીથી ભરેલા એક લોટામાં બે, ચાર કડવા તુરીયાનાં ૧જો નાંખી મૂકવાં અને સવારના ઝાઝર જતી વખતે તે પાણી ગુદા ધોવાનાં; ઉપયોગમાં લેવું તેથી પણ વગર ઔષધે ચાર, છ મહીનામાં અર્શનો વ્યાધિ નિર્મૂળ થાય છે.

કલગારી.

સં. કલિકારી, લાંગલી, વિશલ્યા, ગર્ભ પાતિની. અગ્નિ શિખા હિં. કરિયારી, મ. કળલાવી, ખડ્યાનાગ ગુ. શીંગડીઓ વછનાગ, દુધીઓ વછનાગ, કલગારી, કજીઆરી, કંકાસણી. લા. *Gloriosa superba*, *Acconitum Napells*.

વર્ણન—એના છોડવા ચોમાસે ઊગી નીકળે છે, તે પાંચથી દશ ફુટ કે તેથી પણ ઊંચા હોય છે, એનાં મૂળને મથાળેથી એકાદ, કે બે ચાર ઊભી સોટીઓ જેવું નીકળી પછી તે વેલાની માફક આડી અવળી ધાસ કે નજીકનાં ઝાડવ ઉપર લંબાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, ટેરવે સાંકડાં થતાં ગુંછળાંની માફક આંટી વળેલાં હોવાથી એ આંટી

ઝાડવાંને વીંટળાઈ વેલા ઊંચે ચઢી જાય છે, એમાં ઘણું કરી આવજી
જાદરવે ફુલ આવે છે, જે મોટાં અને પીળાશ લેતાં લાલ અને સિંદુ-
રીયા રંગનાં હોય છે. તેની પાંખડીઓ અગ્નિની શિખાની માફક ઊંચી
ચઢતી અને કોર ઉપર મોઝાં વાળી હોય છે. જેથી તે તરત ઓળ-
ખાઈ આવે છે. એનાં ફળો લાસી, લાંબી * એરંડીને મળતાં અને
મૂળીઆં જરા ચપટાં અને કંદ જેવાં લાંબાં હોય છે. એનાં ફુલ જેના
ઘર ઉપર નાંખવામાં આવે તેના ઘરમાં કજીઓ થયા વિના રહે નહિ
એવી લોકોમાં માનિનતા હોવાથી તેમજ દરેક સ્થળે તે ઊગતી હો-
વાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—રામાયણમાં કથા છે કે:-સ-
દ્મજુના હૃદયમાં રાવણે મારેલી બ્રહ્મ શક્તિ ખુંચી રહેવાથી આવેલી
મુર્છા પાળવાને સુષેણ વૈદે વિશલ્યા નામની ઔષધિના રસનો લેપ
કરી સહેલાઈથી શક્તિ ખેંચી લીધી હતી, સધિની નામની ઔષ-
ધિથી જખમ રૂઝવ્યો હતો, અને સંજીવનની ઔષધિથી પ્રાણને ચેત-
નતામાં આણ્યો હતો. આ ઔષધિઓ કઈ હશે ? તે સંજીવિ તર્ક-
વિતર્ક કરતાં ધિંટોમાં કજીઆરીનું વિશલ્યા એટલે “શલ્યને દુર કર-
નારી” એવું નામ વાંચવામાં આવ્યું, પરંતુ તેમાં નામ પ્રમાણેનો
ગુણ છે કે કેમ ? તે સંજીવિ કોઈ સ્થળે ઊલ્લેખ હાથ આવ્યો નહિ,
એવામાં રાજમાર્તંડ નામે ગ્રંથ વાંચવામાં આવતાં તેમાં એવું લખેલું
દૃષ્ટિએ આવ્યું કે:-“કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી
લાંબો સમય થયાં ધુસી ગયેલું શલ્ય ધામાંથી તરતજ બહાર નીકળી
આવે છે.” આ ઉપરથી તેનો અનુભવ લેવા શ્રદ્ધા ઊત્પન્ન થતાં

એક મનુષ્ય કે જેના પગમાં ખીલો ધુસી મથે હતો, તેને જખમની આગુ બાગુ આ દંદ ચોપડામાં આવ્યો અને પછી તરતજ ખીલાને ખેંચવામાં આવ્યો, તો પ્રથમનો ખીલો દરદીને ક્યોરોફોર્મ આપી બે શુદ્ધ કર્યા સિવાય કોઈપણ ખીજી રીતે ખેંચવો નુકસાન ઠારક જણાતો હતો તે ધણી સહેલાઈથી ખેંચી લીધા બાદ જખમ ઉપર સંધિની નામની વનસ્પતિનો પાટો બાંધવાથી લોહી નીકળતું તત્કાળ બંધ થઈ, બે ત્રણ દિવસમાંજ રૂઝ આવી ગઈ.

રામાયણમાં વર્ણવેલી વિશલ્યા નામની દીવ્ય ઔષધી આજ હશે કે ખીજી તેનો ચોક્કસ નિર્ણય આ ઉપરથી કરી શકાય નહિ, પરંતુ ગુણ દોષમાંતો આ વિશલ્યા આબેહુબ તેને મળતીજ છે. વળી રામાયણમાં જણાવ્યું છે કે સદરહુ વિશલ્યા અગ્નિની માફક ચળકતી હતી અને ખરેખર ! આપણી વિશલ્યા પણ તેનાં અગ્નિ જેવાં કુલોના લીધે ચળકે છે જેથી નિઘંટકારોએ તેને અગ્નિ શીખાતું નામ પ્રદાન કરેલું છે, અને એ પુરાવા ઉપરથી આપણી વિશલ્યા એજ રામાયણની વિશલ્યા અને આ પુસ્તકના અંતે વર્ણવેલી સંધિની એજ રામાયણની પણ સંધિની હોય એમ ખાત્રી થાય છે. જે એમ હોય તો હવે શોધતી રહી માત્ર સંજીવની અને જે તે ઈશ્વરેચ્છાથી કોઈ મહાશય જાહેરમાં લાવેતો પછી જેમ્મ હ્યો આયુર્વેદના અનહદ પ્રભાવની બલિહારી ! આજકાલના યુદ્ધ પ્રસંગમાં ધાયત્ર થયેલા સિપાઈઓ હોસ્પિટાલોમાં લાંબા સમય સુધી રીખાય છે તેનો આ ઔષધિઓના પ્રભાવે શીઘ્ર સારા થાય તો પછી દુનિયાંની ખીજી દરેક ચિકિત્સા પ્રણાલીઓ આયુર્વેદના ચરણોમાં નમન કાં ન કરે ? અસ્તુ !

આ ઔષધિનાં બીજાં નામોની સાથે નિઘંટોમાં તેનું ગર્ભ